

Economische transitie van laag opgeleiden

**Overzicht van de literatuur naar economische stijging van laag
opgeleiden in Steden**

Auteurs: Arjen Edzes, Lourens Broersma, Jouke van Dijk
Groningen, januari 2010

Nicis Institute
Laan van N.O. Indië 300
2593 CE Den Haag
Postbus 90750
2509 LT Den Haag

telefoon +31(0)70 344 09 66
fax +31(0)70 344 09 67
email info@nicis.nl

www.nicis.nl

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij Nicis Institute. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Publicatie en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van Nicis Institute aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Analysekader	3
2.1	Analysekader	3
2.2	De waarde van diploma's	8
3	De positie van laag opgeleiden	10
3.1	Omvang in cijfers	10
3.2	Toenemende marginalisering?	15
3.3	Conclusie	18
4	Invloedsfactoren	19
4.1	De ontwikkeling van de werkgelegenheid(structuur)	19
4.2	Interactie-effecten met hoger opgeleiden	23
4.3	Beleidsprogramma's en instrumenten	27
5	Onderzoeksvolg: Transities	31
5.1	Het algemene beeld tot dusver	31
5.2	Onderzoeksfocus	32
5.3	Methodiek, werkwijze en databronnen	33
5.4	Opbrengsten	35
6	Geraadpleegde literatuur	36
7	Bijlagen	39
7.1	Schoolverlatersenquête	39
7.2	Factsheet	44

1 Inleiding

De vraag is eigenlijk simpel: hoe verbeteren we de economische positie van laag opgeleiden in een willekeurige stad of regio? Er zijn op het oog veel redenen voor om dat te willen bereiken. Laag opgeleiden zijn minder productief, vaker werkloos, minder gezond en minder financieel daadkrachtig dan de hoger opgeleide tegenhangers¹. Ze hebben vaker een sociale zekerheids- of bijstandsuitkering en participeren minder actief in formele samenlevingsverbanden. Het verbeteren van de economische positie wordt sinds een aantal jaren ook wel het stijngingsperspectief van laag opgeleiden genoemd, voornamelijk geïnspireerd op het advies van de VROM-Raad waarbij het stijngingsperspectief wordt gehanteerd voor stedelijke ontwikkeling². De metafoor van de stijging is krachtig, het heeft een connotatie van vooruitgang, van dynamiek en maakbaarheid, van 'roltrappen' en 'ladders' die kunnen worden beklommen om de positie in de samenleving te verbeteren. Burgers & Engbersen (2004) noemen het streven naar sociale stijging een centrale waarde in moderne samenlevingen en koppelen het aan de emancipatieve functie van de stad³.

Simpele vragen leiden echter zelden tot eenvoudige antwoorden. De (toekomstige) arbeidsmarktpositie van laag opgeleiden is een onderwerp met een lange onderzoekshistorie en wordt vanuit verschillende onderzoeksterreinen en wetenschappelijke disciplines aangevlogen. De economische stijging van laag opgeleiden kent onder meer een inhoudelijke verwevenheid met de invloed van (internationale) economische en technologische ontwikkelingen, regionale en stedelijke economische groei, mobiliteit en migratie, concurrentie en/of interactie met andere (opleidings)categorieën en effectiviteit van beleidsprogramma's en activiteiten. Daarbij geldt nog eens dat achter het label 'laag opgeleiden' een diversiteit aan groepen schuil gaan die zich onder meer kenmerken door geringe opleidingskwalificaties maar met diverse problematieken: minderheden, arbeidsgehandicapten, uitkeringsafhankelijken, vluchtelingen enz.

Wij richten ons op twee posities die in de stedelijke beleidsdiscussie dominant zijn: moeten lokale overheden investeren in laag opgeleiden om ze economisch een stap vooruit te helpen of moet juist worden geïnvesteerd in het aantrekken dan wel vasthouden van hoog opgeleiden omdat lager opgeleiden hiervan profiteren? Voor beide standpunten is

¹ CPB (2007); Groot & Maassen van den Brink (2003)

² VROM-Raad (2006)

³ Burgers & Engbersen (2004)

op het oog wat te zeggen. Door lager opgeleiden aan te moedigen aan scholing deel te nemen of hen te begeleiden in de richting van (ander) werk kunnen we mogelijk hun positie op de arbeidsmarkt direct verbeteren. Daar staan overigens vaak hoge publieke kosten tegenover bij een niet op voorhand succesvol resultaat, zoals we nog zullen zien. Andersom geldt dat door te investeren in hoog opgeleiden de economische groei en de werkgelegenheid kan worden verbeterd waarvan ook lager opgeleiden kunnen profiteren. Ook hiervan is de opbrengst niet op voorhand duidelijk, laat staan welke mechanismen daarvoor precies verantwoordelijk zijn.

In het volgende proberen we een aantal hoofdpunten in de problematiek in kaart te brengen. Dat doen we door beknopt de recente relevante literatuur bij elkaar te zetten. Niet vanuit een 'encyclopedisch' perspectief, maar gericht op de belangrijkste beleidsvragen en beleidsdiscussies. Dit rapport markeert daarmee de start van een omvangrijk onderzoeksproject naar beïnvloedingsmogelijkheden van steden om de positie van laag opgeleiden te verbeteren.

Vanwege de complexiteit van de discussie introduceren we in hoofdstuk 2 eerst een analysekader dat behulpzaam kan zijn bij het in kaart brengen van de huidige kennis stand van zaken. Met het analysekader begrenzen we eveneens de vraagstukken rond laag opgeleiden rond onderwerpen die in dit onderzoek centraal staan. Het analysekader stelt de transities van laag opgeleiden op de arbeidsmarkt centraal.

In hoofdstuk 3 brengen we de economische positie van laag opgeleiden in beeld. Hoofdstuk 4 gaat in op de invloedfactoren die in het analysekader zijn onderscheiden: de (ontwikkeling) van de werkgelegenheidsstructuur, de interactie-effecten met hoger opgeleiden en beleidsprogramma's gericht op scholing van werkenden en werkloos werkzoekenden. Hoofdstuk 6 gaat in op de transities van laag opgeleiden en de onderzoeksvragen die in dit project centraal staan. We introduceren een onderzoeksplan voor de komende twee jaren.

2 Analysekamer

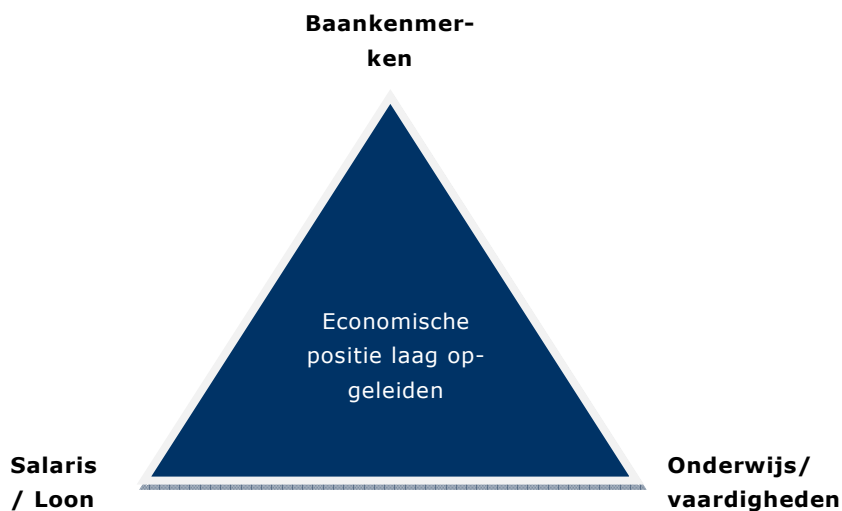
2.1 Analysekamer

Tot nu toe is steeds gesproken van de verbetering van de economische positie van laag opgeleiden, ook wel economische stijging genoemd. Het begrip economische stijging verdient toelichting. Wat 'vooruitkomen' of 'sociale stijging' is, verschilt vanzelfsprekend per persoon. Voor de één betekent sociale stijging meer inkomen of een betere baan, voor de ander draait het om meer tijd voor de kinderen, het afronden van een opleiding of verhuizen naar een meer vertrouwde omgeving⁴. Hoewel de waarde van stijging dus in hoge mate subjectief wordt bepaald, hantieren wij een meer objectieve invulling van stijging.

Economische positie

In ons perspectief bestaat de economische positie uit drie, min of meer samenhangende concepten: opleiding of vaardigheden (skill), loon of salaris en werk. Deze concepten hangen onderling nauw met elkaar samen: het verkrijgen van werk leidt over het algemeen tot een verbetering van de inkomenspositie. Het hebben van een opleiding heeft een invloed op zowel het verkrijgen van werk, maar ook op het verwerven van een hoger salaris. Hoewel de drie concepten als verzamelbegrippen op zich een logische samenhang hebben, zijn de inhoudelijke en empirische relaties niet altijd eenduidig. Om een voorbeeld te noemen, het gevolgde onderwijs is een ander kenmerk dan de vaardigheden (in de Engelstalige literatuur 'skills' genoemd) die iemand heeft. Nog een stap verder gaat de term competenties en werkhouding. Vaak wordt bij gebrek aan gegevens over vaardigheden en houdingsaspecten de opleiding in de onderzoekspraktijk als indicator gebruikt. Datzelfde geldt voor loon of salaris dat in de onderzoekspraktijk vaak als indicator wordt opgevat voor iemands arbeidsproductiviteit. Hoe hoger het loon, hoe hoger de arbeidsproductiviteit. Ook dit wordt gedaan vanwege de bijna empirische onmogelijkheid om iemands arbeidsproductiviteit feitelijk en direct vast te stellen. Baankenmerken tenslotte kennen eveneens verschillende indelingen, zoals functie, maar ook het aantal uren per baan of de contractvorm spelen in de praktijk een rol. Voor dit moment volstaan we met de vaststelling dat deze drie centrale begrippen indicatoren zijn voor iemands economische positie.

⁴ VROM-Raad (2006)

Figuur 1.1: De centrale elementen van economische positie

Economische stijging

Economische stijging drukt een verandering uit, het is een dynamisch begrip. Het is in de woorden van Burgers & Engbersen (2004) '...zowel een potentiële karakteristiek in een individuele levensloop als een proces dat zich over uiteenlopende generaties kan uitstrekken'. Essentieel is dat 'stijging' een verbetering is ten opzichte van een bestaande (nul)situatie. Met andere woorden stijging is een **transitie**, een overgang van de ene situatie naar een andere die als een verbetering kan worden beschouwd. Het is natuurlijk denkbaar dat transitie ook negatief kunnen uitpakken. In dat geval is er sprake van een verslechtering, van economische daling van laag opgeleiden.

Er zijn vele transitie denkbaar, maar wij beperken ons tot de vijf meest voor de hand liggende overgangen:

1. Van werkloos naar baan;
2. Van werkloos naar opleiding;
3. Van opleiding naar baan, waarbij sprake is van een minimale aansluiting tussen opleidingskwalificaties en functievereisten;
4. Baanmobiliteit, waarbij sprake is van functieverbetering, salarisverbetering of verbetering in termen van de mate van flexibiliteit;
5. Functiemobiliteit, waarbij sprake is van een functieverbetering of salarisverbetering.

Deze transitie bieden een zoeklicht waarnaar we zouden we moeten kijken wanneer we het hebben over economische stijging. We zouden daarbij alleen kunnen kijken naar transitie die laag opgeleiden maken. Dat is met andere woorden een absolute interpretatie van economische stijging. Lager opgeleiden stijgen in dat geval wanneer ze transitie

maken die een verbetering zijn ten opzichte van een gekozen nulsituatie: een hoger inkomen verwerven, minder vaak werkloos zijn, een hoogwaardiger baan verwerven of het algemene opleidingsniveau verhogen. De vergelijking ligt hiermee in de tijd: de economische positie wordt beter afgezet tegen de situatie in het verleden.

Er is ook een relatieve interpretatie mogelijk. In dat geval is de positie ten opzichte van andere groepen van belang. Wanneer lager opgeleiden economisch stijgen, maar hoger opgeleiden stijgen meer, dan is weliswaar sprake van een absolute stijging, maar van een relatieve achteruitgang. In dat geval worden de onderlinge verschillen groter. De vergelijking ligt hier tussen de posities van verschillende opleidingscategorieën. Voor een onderzoek naar economische stijging is zowel de absolute als de relatie interpretatie van belang.

Invloedsfactoren

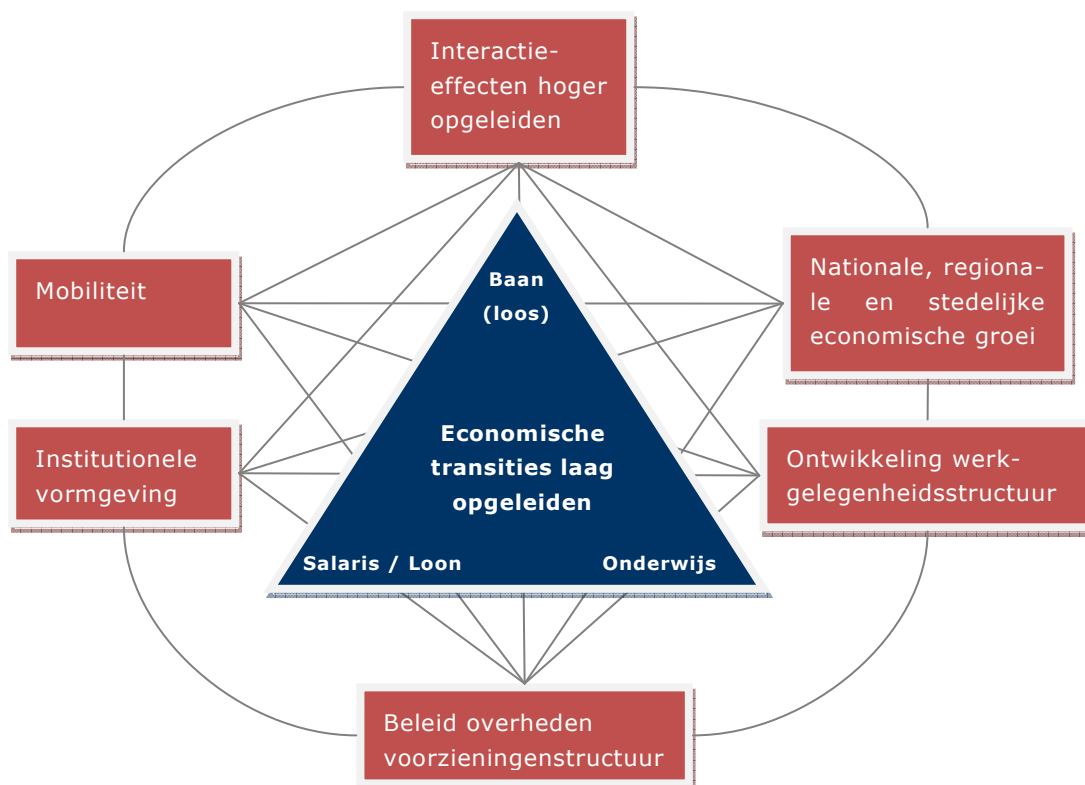
Vervolgens is de vraag welke factoren inwerken op deze transitie die laag opgeleiden maken. We zeggen hier nadrukkelijk inwerken omdat het feit dat onderlinge relaties worden gevonden nog niet betekent dat hier ook van causaliteit sprake is. Wij onderscheiden voor ons doel zes groepen van invloedsfactoren die ook onderlinge relaties hebben of elkaar wederzijds beïnvloeden:

1. de (groei van de) nationale, regionale of stedelijke economie en daarmee de omvang van de werkgelegenheid;
2. de (ontwikkeling van de) werkgelegenheids- en beroepenstructuur. Het gaat niet alleen om kwantiteit maar ook om de kwaliteit van de werkgelegenheid;
3. mobiliteits- en migratiegedrag, in de zin zoals Fielding (1992) het heeft omschreven: ‘...by migrating from one region to another, individuals ‘step off’ one escalator and ‘step on’ another. Op deze wijze beïnvloeden migratiestromen en de sociaaleconomische positie van de regio en de stad elkaar wederzijds⁵;
4. interactie-effecten met andere groepen zoals hoger opgeleiden. Deze interactie-effecten kunnen vele vormen aannemen, van positieve interacties (‘learning spillovers’) tot negatieve interacties (verdringing);
5. institutionele factoren, zoals wet- en regelgeving, loon- en arbeidsvoorwaardenstructuur, cultuur en waardepatronen, systeemkenmerken van de uitvoering enz.;
6. het beleid en de voorzieningenstructuur van de overheid. Het betreft hier de directe beleids- en uitvoeringsinterventies van de overheid.

⁵ In een ruimere betekenis gaat het hier om de onbalans tussen de samenstelling van de bevolking die wordt geselecteerd op grond van de woningvoorraad enerzijds, en de vraag naar de arbeid op de grootstedelijke arbeidsmarkt anderzijds. Burgers & Engbersen (2004).

Wij beschouwen deze invloedsfactoren als min of meer van directe betekenis en gaan gemakshalve voorbij aan de onderlinge mechanismen (zoals globalisering, economische herstructurering, ICT-ontwikkeling enz.) Hoewel de positie van laag opgeleiden ook in deze context is ge-problematiséerd, vooral in een stedelijke context⁶, beperken wij ons tot de feitelijke ontwikkeling.

In de onderstaande figuur 1.2 zijn deze invloedsfactoren toegevoegd aan de drie elementen van de economische positie van laag opgeleiden. De onderlinge verbanden laten een complex interactiepatroon zien van vele interdependente relaties. Het is ook goed te zien dat de economische transities die laag opgeleiden kunnen maken van vele factoren afhankelijk zijn. In de literatuur worden vele van deze afzonderlijke relaties beschouwd en onderzocht, soms met uitwerking naar de positie van laag opgeleiden, maar meestal niet.

Figuur 1.2: Conceptueel raamwerk van invloedsfactoren op de economische positie van laag opgeleiden

⁶ Sassen (2001)

De centrale gedachte in het onderzoek is nu dat *de kans dat laag opgeleiden transities maken die hun economische positie verbeteren een functie is van individuele kenmerken, interactie-effecten met hoger opgeleiden, de omgeving (waaronder de economie en de werkgelegenheid), instituties en overheidsbeleid*. We kunnen het ook anders formuleren. Het doel van het onderzoek is na te gaan *onder welke voorwaarden laag opgeleiden transities maken die hun economische positie verbeteren*.

Aggregatieniveaus

Vervolgens is de vraag op welk niveau deze transities worden beschouwd. Wij onderscheiden vier niveaus waarop we het onderzoek onderscheiden:

1. het macroniveau. Dit is het meest algemene niveau waarop we de economische positie van laag opgeleiden in beeld kunnen brengen, het niveau van Nederland als geheel, al dan niet in een internationale vergelijking;
2. het regionale niveau. Dit is het subnationale niveau van landsdelen, provincies, coropgebieden en individuele gemeenten;
3. het consortiumniveau. Dit is het niveau van de vijf consortiumgemeenten. Een alternatief voor dit niveau is de mate van stedelijkheid te gebruiken;
4. het bedrijfs(tak)niveau. Dit is het niveau van bedrijven en bedrijfstakken.

Definitie laag opgeleiden

Onder laag opgeleiden verstaan wij vooralsnog alle personen met een hoogst behaalde opleiding op het niveau van het basisonderwijs, de eerste fasen van het voortgezet onderwijs (lbo/vbo/vmbo, mulo/mavo, de eerste drie leerjaren van havo/vwo) en het laagste niveau van het beroepsonderwijs vergelijkbaar met de huidige assistentenopleiding (mbo, kwalificatieniveau 1). Deze definitie strookt met de grens van de startkwalificatie. Volgens opgave van het CBS is in 2008 30% van de beroepsbevolking laag opgeleid.

Hoewel deze definitie eenduidig is gaat achter het label van laag opgeleiden een diversiteit aan doelgroepen schuil die zich onder meer kenmerken door een in verhouding laag opleidingsniveau: arbeidsgehandicapten, niet-westerse allochtonen en uitkeringsafhankelijken. Van de bijstandsontvangers in de leeftijd tussen 15-64 jaar is bijvoorbeeld in de periode 2001-2005 tweederde laag opgeleid. Kijken we naar de niet-westerse allochtone potentiële beroepsbevolking dan is zes op de tien laag opgeleid⁷.

⁷ CBS Statline

2.2 De waarde van diploma's

In de wetenschap strijden verschillende theoretische perspectieven met elkaar om de waarde van opleidingen vast te stellen in relatie tot allocatieprocessen op de arbeidsmarkt. Nu is niet het oogmerk om deze theoretische discussie hier in volle omvang uit te werken. Wel willen we de kernelementen benoemen omdat de theoretische bril waarmee naar de werkelijkheid wordt gekeken de interpretatie van de resultaten kan beïnvloeden.

De eerste hoofdstroming is de neo-klassieke human-capital theorie met een nadruk op het productieve karakter van onderwijs. Werkgevers nemen hoger opgeleiden aan omdat deze productiever zijn en werknemers scholen zich omdat zij daar beter van worden. Onderwijs is een belangrijke factor voor economische groei en een belangrijke determinant voor succes op de arbeidsmarkt. Onderwijs is met andere woorden een investering waarvan het rendement kan worden bepaald. Dit rendement wordt vervolgens onderscheiden in een privaat rendement, d.w.z. de directe opbrengsten voor de betreffende onderwijsparticipant en een maatschappelijk rendement, d.w.z. de opbrengsten voor de samenleving als geheel. Dat investeren in opleiding op individueel niveau rendeert is bekend. In verschillende internationale studies is het effect berekend op van een jaar onderwijs op het netto loon, de zogenaamde human-capital bonus⁸. Groot & Maassen van den Brink (2003) concluderen op basis van een internationale overzichtsstudie dat het reële rendement op een jaar onderwijs zo'n 6-8% bedraagt. Het sociale rendement – de maatschappelijke opbrengsten – blijkt lastiger te bepalen, onder meer omdat de mechanismen niet eenduidig zijn. De standaard wijze waarop dit sociaal rendement wordt vastgesteld is langs econometrische weg vast te stellen of onderwijs leidt tot een hogere (arbeids)productiviteit. In verschillende studies wordt inderdaad vastgesteld dat dit het geval is, hoewel de opbrengsten per studie verschillen. Voor de VS vinden Acemoglu & Angrist (1999) een privaat rendement van 7% en een sociaal rendement tussen de 1-7%. Topel (1999) becijfert dat een toename van het gemiddeld aantal jaren onderwijs in een land met één jaar leidt tot een stijging van de productiviteit per werknemer van 5-15%. Ciccone & Perri (2000, 2006) vinden vergelijkbare schattingen. Nogmaals, het feit dat maatschappelijke opbrengsten worden gevonden van opleidingsinvesteringen, betekent nog niet dat helder is wat deze 'spillover' veroorzaakt. Wij komen daar in hoofdstuk 4 op terug.

De tweede hoofdstroming legt daarentegen de nadruk op de signaal-functie van onderwijs en het positionele karakter daarvan⁹. Werkgevers kunnen de productiviteit van werknemers niet vaststellen en gebruiken

⁸ Voor verschillende (internationale) overzichtsstudies, zie: Psacharopoulos (2002); Ashenfelter, Harmon & Oosterbeek (1999); Groot & Maassen van den Brink (2000)

⁹ Vgl. De Beer (2007)

opleiding als een indicatie, een signaal voor mogelijke productiviteit. Het positionele karakter duidt er op dat het niet gaat om de hoeveelheid onderwijs die men heeft gevolgd, maar of men meer of minder onderwijs heeft gevolgd dan de mensen met wie op de arbeidsmarkt wordt geconcurrereerd. Alleen de positie die men inneemt in de wachtrij van gegadigden beslist hoeveel men waard is. Wanneer het opleidingsniveau van de beroepsbevolking sneller stijgt dan het niveau van de beschikbare plaatsen, zal de waarde van de opleiding dalen. In dat geval is er sprake van diploma-inflatie.

Daar waar de human-capital theorie eerder de positieve effecten ('meer is beter') van opleidingsinvesteringen benadrukt, leggen de credentialistische en signaaltheorieën óók de nadruk op negatieve effecten: 'rat-races', verdringing en verspilling van overheidsgeld. Hoewel beide hoofdstromingen fundamenteel verschillen in de benadering van de waarde van diploma's op de arbeidsmarkt en de achterliggende verklarende mechanismen kunnen ze in de praktijk complementair worden gebruikt.

3 De positie van laag opgeleiden

3.1 Omvang in cijfers

Over het algemeen is het beeld dat de economische positie van laagopgeleiden in negatieve zin afwijkt van hoger opgeleiden. Dat blijkt ook zo te zijn hoewel we een onderscheid moeten maken in de positie op enig moment in tijd en in de trendbeweging.

Laten we om te beginnen vaststellen dat steeds minder mensen laag opgeleid zijn, een gevolg van de onderwijsexpansie van de afgelopen decennia¹⁰. Het bracht Van der Meer (1993) tot de gekserende gedachte dat als we in dit tempo doorgaan in 2045 Nederland in zijn geheel zal worden bevolkt door academici. De afname van het aantal laag opgeleiden is eenvoudig zichtbaar te maken. In tabel 2.1 is de potentiële beroepsbevolking uitgesplitst naar opleidingsniveau. In de afgelopen drie decennia is het percentage personen met alleen een basisonderwijs in de potentiële beroepsbevolking gedaald van 23% naar 8%, in absolute aantallen van 2,1 miljoen naar 0,9 miljoen in 2008. Eenzelfde trend geldt voor de categorie met een VMBO/ MBO1/AVO-opleiding, deze is gedaald van 36% in 1981 naar 24% in 2008.

Tabel 2.1: Potentiële beroepsbevolking naar opleidingsniveau, 1981-2006. Bron: CBS statline, eigen berekeningen

	<i>Basis</i>	<i>VMBO/MBO1/AVO</i>	<i>HAVO/VWO/MBO</i>	<i>HBO</i>	<i>WO</i>
1981	23	36	30	9	3
1985	21	34	32	10	3
1990	19	29	36	11	5
1995	15	27	39	14	6
2000	12	26	41	14	7
2005	9	24	42	16	9
2008	8	24	41	17	10

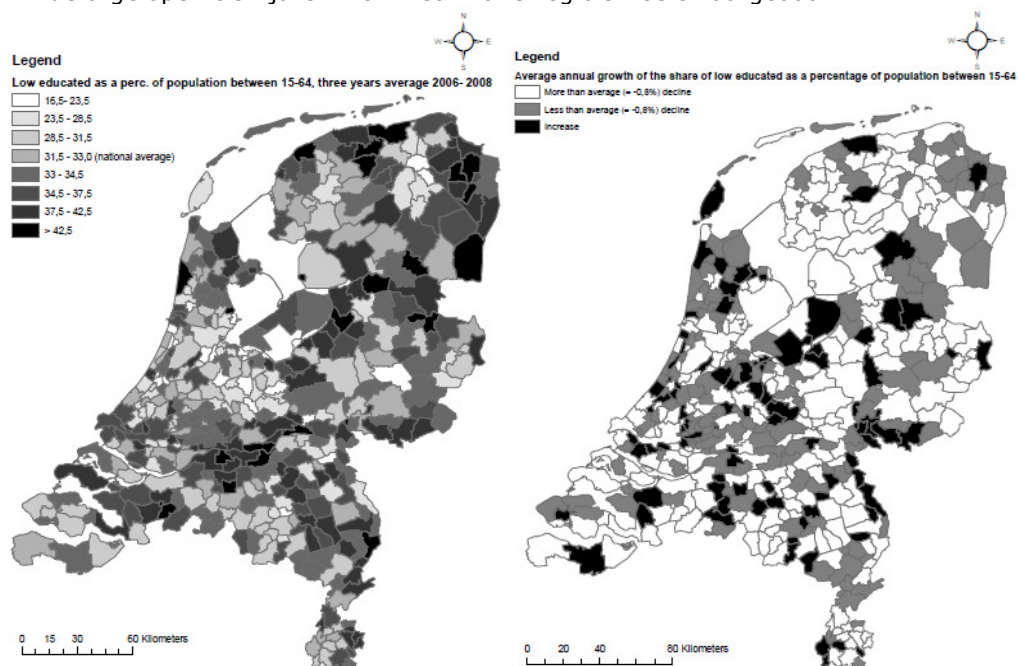
Eenzelfde beeld is te zien wanneer we kijken naar de bevolking in loondienst naar opleidingsniveau. In tabel 2.2. zien we een dalende trend in de lagere en uitgebreid lagere opleidingscategorieën en een stijging van de middelbaar en hogere opleidingsniveaus.

¹⁰ Ganzeboom (1996)

Tabel 2.2: Bevolking in loondienst naar opleidingsniveau, 1971-2000 (personen, in procenten) Bron: Batenburg et al, 2003

	<i>N (x1000)</i>	<i>Lager</i>	<i>Uitgebreid lager</i>	<i>Middelbaar</i>	<i>Semi-hoger</i>	<i>Hoger</i>	<i>Gemiddelde</i>
1971	3155	38	41	12	7	3	1,95
1977	4084	30	36	22	9	3	2,2
1985	4300	13	28	39	14	5	2,7
1990	4941	11	25	41	16	7	2,8
1995	5145	8	22	44	18	8	2,95
1999	6058	8	21	43	19	9	3,01
2000	6114	9	20	43	19	9	2,99

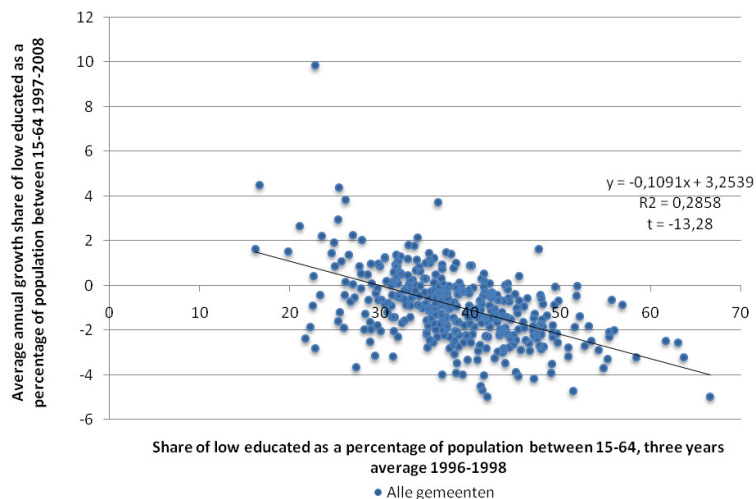
Ondanks het landelijke beeld is bekend dat de verschillen in opleidingsniveaus tussen regio's aanzienlijk zijn. De onderstaande kaarten laten zien dat er verschillen zijn tussen het aandeel lage opleidingsniveaus op de potentiële beroepsbevolking tussen gemeenten en de ontwikkeling die wordt doorgemaakt. De linker kaart laat zien dat het aandeel laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking vooral hoog is in de meer perifere, landelijke gebieden in Nederland. De rechter kaart laat zien dat de daling van het aandeel laag opgeleiden over de afgelopen tien jaren zich niet in alle regio's heeft voorgedaan.

Kaart 2.1.: Laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking, driejaargemiddelde 2006-2008 (1.1.a) en gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling van het aandeel over de periode 1996-2008 (1.1.b), alle gemeenten. Bron: CBS statline, eigen bewerkingen.

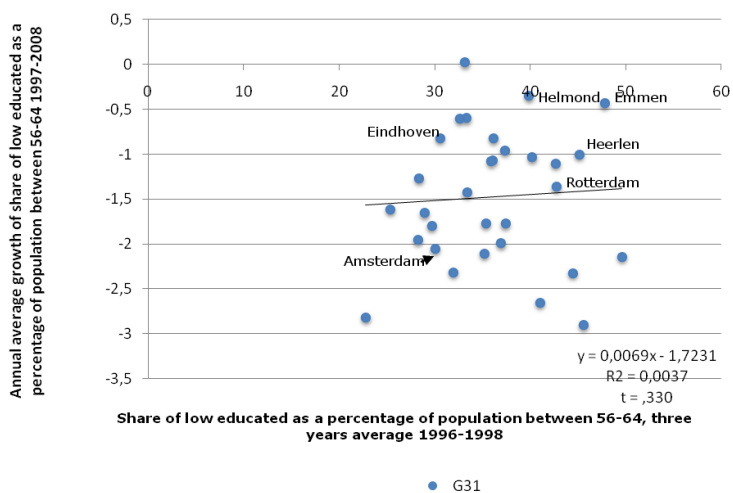
In figuur 2.1 is te zien dat wanneer we alle gemeenten in ogenschouw nemen geldt dat gemeenten convergeren: gemeenten met een hoog (of laag) aandeel laag opgeleiden in de startsituatie – in dit geval het drie-

jaargemiddelde in 1996-1998 – laten in de jaren daarna een meer dan gemiddelde daling (of stijging) van het aandeel laag opgeleiden in de potentiële beroepsbevolking laten zien.

Figuur 2.1.: Gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling van het aandeel laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking over de periode 1996-2008 (driejaargemiddelden) afgezet tegen het aandeel laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking over de periode 1996-1998 (driejaargemiddelde), voor alle gemeenten. Bron: CBS statline, eigen bewerkingen.

Opvallend genoeg verdwijnt deze convergentie wanneer we alleen kijken naar de G31-gemeenten. Figuur 2.2 laat een licht divergerende trend zien, hoewel dit patroon niet significant is.

Figuur 2.2: Gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling van het aandeel laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking over de periode 1996-2008 (driejaargemiddelden) afgezet tegen het aandeel laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking over de periode 1996-1998 (driejaargemiddelde) voor de G31-gemeenten. Bron: CBS statline, eigen bewerkingen.

De convergerende trend over alle gemeenten komt overeen met wat Suedekum (2006) heeft gevonden voor de impact van opleidingsniveaus op lokale werkgelegenheidsgroei in West-Duitsland in de periode 1977-2002. Hij vond in de eerste plaats dat steden met een hoog aandeel hoger opgeleiden ('skilled cities') in 1977 in de daarop volgende periode (1977-2002) een hogere werkgelegenheidsgroei realiseerden dan 'unskilled cities'¹¹. Een toename van het aandeel hoog opgeleiden met 1% leidt tot een toename van de lokale werkgelegenheidsgroei met 2,37%, zo suggereert het onderzoek. Bij een verdere onderverdeling van de werkgelegenheidsgroei naar 'hoog', 'middelbaar' en 'laag' vond Suedekum vervolgens dat een hoog aandeel van hoog opgeleiden in 1977 een negatief effect heeft op de groei van 'high-skilled' banen en een positief effect heeft op de groei van 'low-skilled' banen. Omgekeerd groeien 'high-skilled' banen sneller in regio's met een laag aandeel hoog opgeleiden in de aanvangssituatie. Dit suggereert een wet van de remmende voorsprong. In economische termen, het neoklassieke evenwichtsmechanisme zorgt ervoor dat arbeid zich verplaatst naar regio's waar deze relatief schaars is (en de lonen hoog). Migratie is het mechanisme waardoor ruimtelijke verschillen worden geëlimineerd. In Suedekum's woorden: 'Employment shares of high skilled workers across space should, therefore, become more equal over time'¹².

Het afwijkend patroon in de grote steden en/of gemeenten (figuur 2.2) is opvallend en duidt op andere invloeden die op de positie van laag opgeleiden inwerken dan gelden voor alle gemeenten gezamenlijk. Het patroon komt overeen met de divergentie die Berry et al. (2005) vinden over de afgelopen dertig jaren voor Amerikaanse steden. Zij suggereren dat het divergerende proces veroorzaakt wordt door veranderingen in de vraag naar arbeid. Deze veranderingen vinden plaats door de aanwezigheid van clusters van innovatieve bedrijven die op hun beurt geschoolde werknemers aantrekken. Ook de dure woningmarkt drijft laag opgeleiden uit de steden.

In tabel 2.3. is het aandeel laag opgeleiden afgezet tegen de mate van stedelijkheid en de grootteklasse van gemeenten. Het blijkt dat het aandeel laag opgeleiden negatief verband houdt met de mate van stedelijkheid: hoe stedelijker de regio, hoe lager het aandeel laag opgeleiden. Dat geldt eveneens voor de grootteklasse: hoe groter de gemeente, hoe lager het aandeel laag opgeleiden. Let wel, het betreft hier verhoudingsgetallen. In absolute aantallen is het aantal laag opgeleiden in grote gemeenten vanzelfsprekend veel hoger.

¹¹ De term 'skilled' wordt hier gebruikt in de zin van benodigde kwalificatie. 'High skilled' zijn banen waarvoor een universitaire opleiding nodig is, 'low skilled' zijn banen waarvoor geen opleiding is vereist.

¹² Suedekum (2006): 16

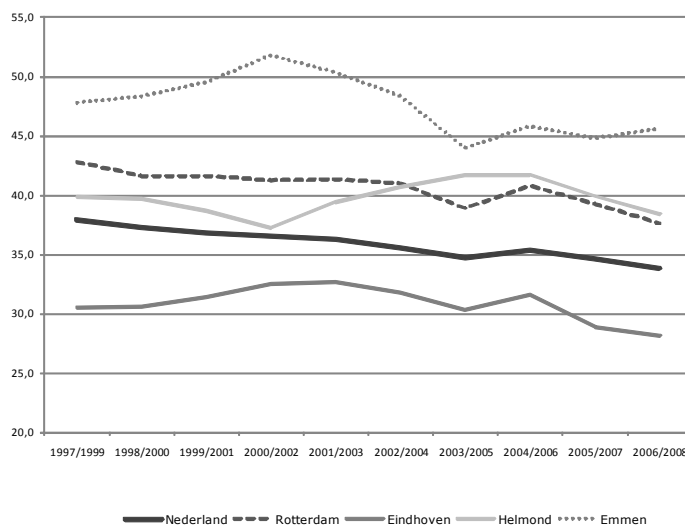
Tabel 2.3: Laag opgeleiden als percentage van de beroepsbevolking, driejaargemiddelde 2006-2008, naar grootteklasse en mate stedelijkheid.

Mate van stedelijkheid ¹	N	Gem.	Min.	Max.	St. dev.
Zeer sterk stedelijk	12	28,4	17,4	38,5	6,53
Sterk stedelijk	59	31,9	17,1	42,1	5,79
Stedelijk	86	32,8	18,1	48,4	5,78
Weinig	156	34,6	18,8	48,8	5,33
Niet	130	34,9	22,0	53,9	5,06
Grootteklasse ²					
> 100k	25	30,2	17,4	45,5	1,15
50-100k	41	33,9	21,6	44,3	,81
20-50k	187	34,4	19,1	49,1	,42
> 20k	189	33,7	18,1	53,9	,38

¹ F (4, 438) = 7,678

² F (3,438) = 4,114

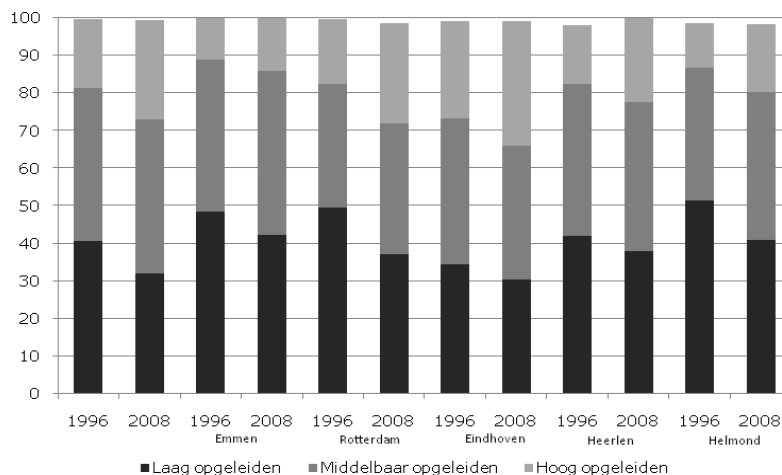
Tabel 2.3 laat ook zien dat de verschillen (de min-max en de standaarddeviatie) binnen de klassen enorm uiteen kunnen lopen. In figuur 2.3 is dit zichtbaar gemaakt door de ontwikkeling van het aandeel laag opgeleiden naar een aantal gemeenten weer te geven. Tussen de gemeente Emmen en Eindhoven verschilt het aandeel laag opgeleiden circa 16 procentpunt.

Figuur 2.3: Laag opgeleiden als percentage van de potentiële beroepsbevolking, voor Nederland en vijf grote gemeenten (periode 1996-2008, in procenten). Bron: CBS Statline, eigen berekeningen

Omdat het aandeel laag opgeleiden verband houdt met de aandelen van de andere opleidingscategorieën laten we in figuur 2.4 de gehele onderwijsverdeling over de potentiële beroepsbevolking zien in twee periodes. Hieruit blijkt dat de daling van de lage opleidingsniveaus gepaard gaat met een stijging van het aandeel hoge opleidingsniveaus. De middelbare opleidingsniveaus lijken een constant aandeel te hebben wan-

neer twee perioden naast elkaar gezet worden. Nogmaals, de trend is overal dezelfde, de onderlinge verhoudingen lijken in tact te blijven.

Figuur 2.4: Verdeling potentiële beroepsbevolking naar opleiding, voor Nederland en vijf grote steden (in procenten, 1996 en 2008). Bron: CBS Statline, eigen berekeningen

3.2 Toenemende marginalisering?

Op enig moment in tijd zijn laag opgeleiden vaker werkloos, minder gezond en minder welvarend¹³. Laag opgeleiden zijn een risicogroep als het gaat om vooruitkomen in de samenleving. Het SCP (2007) noemt laag opgeleiden zelfs als de verliezers hetgeen vooral blijkt uit het feit dat zij de enige groep vormen waarin het aandeel met een slechte leefsituatie steeg¹⁴. In 1997 had 43% van hen een slechte leefsituatie, in 2006 was dat gestegen tot 48%.

In Nederland is de arbeidsmarktpositie van laagopgeleiden in verschillende studies in beeld gebracht. In het onderstaande door de SER (2006) weergegeven overzicht is te lezen dat op zeker moment in de tijd de arbeidsmarktpositie van laag opgeleiden, gemeten op een aantal indicatoren, slechter is wanneer deze wordt afgezet ten verschillende referentiegroepen.

¹³ CPB (2006)

¹⁴ De leefsituatie-index ontstaat uit een combinatie van indicatoren op acht belangrijke aspecten van de leefsituatie. Het gaat om gezondheid, wonen, (sociale) participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie. SCP (2007)

Tabel 2.4: Overzicht recente onderzoeken naar arbeidsmarktpositie laag opgeleiden. Bron: SER, 2006. De aangehaalde bronnen zijn in de SER-publicatie te vinden

Arbeidsmarktindicator	Onderzoek	Jaar- en referentiegroep
Bruto-uurloon	Houtkoop [et al.] (2004) - Bruto-uurloon neemt toe naarmate opleidingsniveau stijgt	
Werkloosheidspercentage	SCP (2003) - 2 tot 3 procentpunten hoger onder jongeren met vmbo-diploma - 8 tot 15 procentpunten hoger voor jongeren zonder enig diploma CBS (2005) - 7 procentpunten hoger voor niet-schoolgaande jongere zonder startkwalificatie ROA (2005) - Werkloosheidskansen lopen op naarmate onderwijsniveau lager is. Geldt echter niet voor alle onderwijsrichtingen ¹ Houtkoop [et al.] (2004) - Kans op werk neemt toe naarmate opleidingsniveau stijgt	- jaren negentig, mbo-geïndiceerden - jaren negentig, Geïndiceerden - 2004, niet-schoolgaande jongeren met startkwalificatie - Schattingen met logistisch regressiemodel voor periode 1996-2003, kansen ten opzichte van mensen met opleiding mbo-zorg/social cultureel - Parameterschattingen voor niveau mbo 1/4 t.o.v. vmbo, geïndiceerde schoolverlaters jaargangen 1997/98 en 1998/1999
Participatiegraad	CBS (2005) - 12 procentpunten lager voor niet schoolgaande jongeren zonder startkwalificatie OECD (2005) - 14 procent lager voor jongeren zonder startkwalificatie	- Zie boven - 2002, jongeren met startkwalificatie
Dienstverband	CBS (2005) - 7 procentpunten minder vaak dienstverband OECD (2005) - 5 procentpunten vaker in een baan van korte duur Houtkoop [et al.] (2004) - Kans op vastdienstverband neemt toe naarmate opleidingsniveau stijgt	- Zie boven - Zie boven - Zie boven

¹ In de meest recente rapportage 'De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2014' komt het ROA tot vergelijkbare inzichten. Vooral voor lager opgeleiden in zorg en welzijn, dienstverlening en techniek zijn de arbeidsvooruitzichten redelijk.

Kijken we naar de ontwikkeling over langere tijd dan wordt het sombere perspectief dat laag opgeleiden hebben op de arbeidsmarkt niet beves-

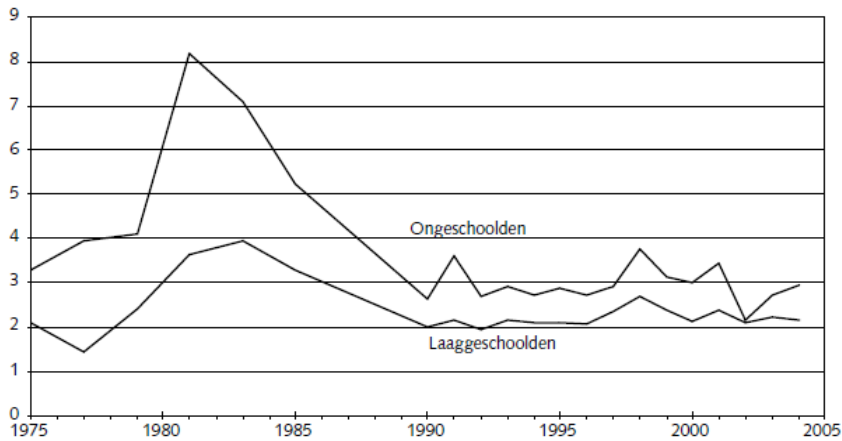
tigd, maar wordt wel inzicht gegeven in de verschillende mechanismen die schuil gaan achter de invloed van onderwijs. Gesthuizen & De Graaf (2002) komen op basis van de arbeidsmarktgegevens van het CBS over de periode 1977-1998 tot de conclusie dat hoewel de laagst opgeleiden de grootste kans hebben op inactiviteit en beroepen met de laagste status, dat er nauwelijks aanwijzingen zijn voor een toenemende marginalisering van ongeschoolden op de arbeidsmarkt, net zo min als een verbetering van hun situatie wordt waargenomen¹⁵. Gesthuizen (2008) concludeert in een vervolgonderzoek dat er over de periode 1992-2005 de verschillen tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden in de kans op (a) werkloosheid, (b) arbeidsongeschiktheid en (c) werkzaamheid in het eigen huishouden versus werkzaamheid niet toenemen. Voor specifieke bevolkingsgroepen geldt dit echter wel. Voor laagopgeleide vrouwen daalde de structurele kans op werkloosheid niet, terwijl dat voor hoogopgeleide vrouwen wel het geval was. Daar komt bij dat de kans op arbeidsongeschiktheid van laag opgeleide vrouwen sneller steeg dan voor hoogopgeleide vrouwen, tegelijk daalde de kans op werkzaamheid in het huishouden minder snel. Ook voor etnische groepen (personen met een Turkse, Antilliaanse, Marokkaanse en Surinaamse achtergrond) vindt Gesthuizen (2008) veranderingen in de verschillen tussen opleidingscategorieën wat betreft hun arbeidsmarktpositie. Los van de positie van deze bijzondere groepen is echter het algemene beeld dat er geen sprake is van een structurele verslechtering van de arbeidsmarktpositie van lager opgeleiden¹⁶. Al met al geen reden voor een 'overmatige bezorgdheid', aldus Gesthuizen. De Beer (2006) concludeert dat de feitelijke ontwikkeling op de arbeidsmarkt in de afgelopen decennia niet duidt op een structurele verslechtering, noch ten aanzien van werkloosheid en arbeidsparticipatie, noch ten aanzien van beloning en functieniveau. Ook voor de toekomst concludeert De Beer dat er geen redenen zijn om een achteruitgang in de relatieve arbeidsmarktkansen van laagopgeleiden te verwachten¹⁷. Hij baseert zich onder meer op relatieve kansen op werkloosheid tussen hoger en lager opgeleiden, de zogenaamde odds-ratio's¹⁸. Hebben lager opgeleiden een hogere kans op werkloosheid dan is de odds-ratio groter dan één. In de onderstaande grafiek is te zien dat over de periode 1975-2005 de kans op werkloosheid van lager opgeleiden groter is dan van hoger opgeleiden, opvallend is echter dat vanaf 1990 de odds-ratio relatief constant is gebleven.

¹⁵ Gesthuizen & De Graaf (2002): 204

¹⁶ Gesthuizen (2008)

¹⁷ De Beer (2006): 218

¹⁸ De odds-ratio drukt de relatieve kansverhouding uit. Het betreft de kans op werkloosheid van laag opgeleiden tegenover de kans om niet werkloos te worden. Datzelfde gebeurt voor hoog opgeleiden. De odds-ratio is de verhouding tussen deze twee breuken

Figuur 2.5: Werkloosheid van laag opgeleiden en ongeschoolden ten opzichte van hoog opgeleiden (odds ratio's), 1975-2004. Bron: De Beer, 2006.

3.3 Conclusie

Het aandeel laag opgeleiden is de afgelopen decennia fors afgenomen. Dat is het eerste wat opvalt. Wat vervolgens opvalt is dat op enig moment in de tijd de economische positie van laag opgeleiden slechter is dan van andere opleidingscategorieën: de werkloosheid is hoger, de participatiegraad is lager, de baankenmerken zijn ongunstiger en het salaris is in verhouding lager. Dat neemt niet weg dat er geen indicatie is dat de relatieve arbeidsmarktkansen van laag opgeleiden slechter zijn geworden sinds het midden van de jaren tachtig. Wel is het feit dat we aan het begin van de jaren '80 een snelle verslechtering van de relatieve arbeidsmarktkansen zagen een ongunstig teken voor de positie van laag opgeleiden in de huidige economische crisis.

4 Invloedsfactoren

4.1 De ontwikkeling van de werkgelegenheid(structuur)

De positie van laag opgeleiden houdt vanzelfsprekend verband met de economische groei en de ontwikkeling van de werkgelegenheid(structuur). Het zijn twee van de invloedsfactoren in het conceptuele raamwerk die transities van laag opgeleiden kunnen bevorderen. Het argument is vanzelfsprekend dat de vraag op de arbeidsmarkt vraagt om bepaalde arbeidskwalificaties.

Over de ontwikkeling van de werkgelegenheidsstructuur, onder invloed van bijvoorbeeld globalisering, ICT-en kennisontwikkeling en economische herstructureringen woedt al reeds lange tijd een hevig debat. Het betreft hier vooral de vraag of er sprake is van een stijging of daling van de kwalificaties in de beroepenstructuur, of van beide tegelijkertijd. Deze kwestie staat ook wel bekend als de regradatie-degradatie-polarisatie these.

De eerste invalshoek is de verwachting dat als gevolg van technologie/ICT (de zogenaamde Skill Biased Technological Change (SBTC)) of toenemende wereldhandel de werkgelegenheid voor laag opgeleiden zal verminderen vanwege de vervanging door machines of zal worden verplaatst naar lage lonenlanden als gevolg van concurrentie en comparatieve voordelen van landen. De vraag naar hoger opgeleiden zal daarentegen toenemen omdat zij de kennisdragers zijn die of geavanceerde machines bouwen, onderhouden en bedienen of vanuit het buitenland geïmporteerde halfproducten tot eindproducten assembleren. Dit leidt tot een noodzaak voor investeringen in onderwijs om te anticiperen op de toekomstige vraagontwikkeling¹⁹. Een illustratie van de gedachtegang is te vinden in de visie van de Sociaal Economische Raad (2006): De Nederlandse economie bevindt zich volgens de SER internationaal gezien tussen twee vuren: 'Aan de ene kant is er toenemende concurrentie vanuit landen met significant lagere loonkostenniveaus dan Nederland. Dat heeft verplaatsing van productie en dienstverlening tot gevolg. Aan de andere kant neemt het belang van de internationale 'technologierace' toe. Concurrerende economieën zoals de VS bouwen hun voorsprong bij het ontwikkelen en toepassen van nieuwe technologieën uit. Nederland zal door zijn eigen technologiegrenzen moeten breken om meer toegevoegde waarde uit kennis en innovatie te halen. Dat zal voor de komende middellange termijn een cruciale opgave zijn om bij te

¹⁹ Jacobs (2004)

blijven in de internationale concurrentieslag en om het structurele groeivermogen te versterken²⁰.

De theorie van de arbeidspolarisatie stelt daar tegenover dat het niet de lager opgeleiden zijn die het slachtoffer zijn SBTC of globalisering, maar degene met routinematige handmatige en cognitieve taken (administratie, handel)²¹. Deze handelingen zijn immers of te verplaatsen naar lage lonenlanden of te automatiseren. Het zijn over het algemeen de middelbaar opgeleiden die deze handelingen verrichten. Dat desondanks de positie van laag opgeleiden verslechterd, ondanks een constante vraag naar laag opgeleiden wordt geweten aan verdringing door hoger opgeleiden.²² Investering in opleidingen voor lager opgeleiden kan weliswaar op microniveau hun concurrentiepositie verbeteren, op macroniveau leiden processen van verdringing tot een verslechtering van hun positie.

Los van de verwachte ontwikkeling van de werkgelegenheidsstructuur – daarover bestaat geen eenduidigheid – is er wel feitelijke informatie over de ontwikkeling tot op heden. Over de periode 1960-1987 concludeert Huijgen (1989) dat de periode tot 1977 zich kenmerkt door degradatie (jaren '60) en polarisatie (jaren '70) van de functieniveaustructuur, de periode 1977-1987 is de functieniveaustructuur relatief sterk opgewaardeerd (regradatie). Batenburg et al. (2003) concluderen verder dat in de periode 1987-2000 eveneens sprake is van een stijging van het beroepsniveau van de werkzame beroepsbevolking (zie tabel 4.1.)²³. Dat betekent overigens niet dat er alleen nog maar banen op het midden of hoogste beroepsniveau over zijn. Het aandeel van het elementaire beroepsniveau blijft tussen 1987-2000 constant; het gemiddelde stijgt vooral omdat de bezetting op het hoogste beroepsniveau is opgehoogd ten koste van de lagere beroepsniveaus²⁴.

²⁰ SER (2006)

²¹ Gesthuizen (2008); De Beer (2006); Autor et al. (2006); Autor et al. (2003); Spitz-Oener (2006); Goos et al. (2007)

²² Wolbers et al. (2001); Ours et al. (1995); Pollmann-Schult et al. (2005); Steijn et al. (2000); Koopmanschap et al. (1987).

²³ Huijgen maakte tot 1987 gebruik van een eigen meetinstrument: de functieniveau-classificatie, vanaf 1987 wordt gebruik gemaakt van de Standaard Beroepenclassificatie van het CBS. Beide indelingen laten dezelfde trend zien. Cf. Batenburg et al. (2003)

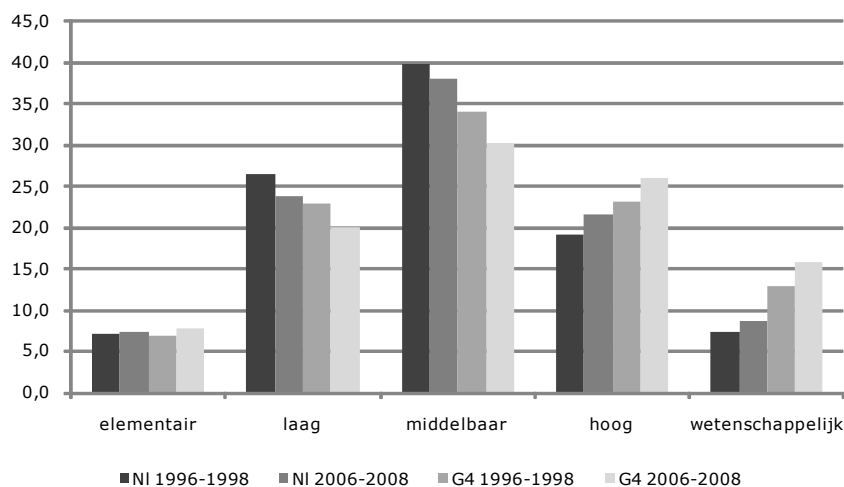
²⁴ Batenburg et al. (2003)

Tabel 4.1: Bevolking in loondienst naar beroepsniveau¹, 1987-2006 (in personen, in procenten.) Bron: Batenburg et al, 2003 voor de jaren 1987-2000, 2005/2006 eigen berekening op basis van CBS Statline

	1987	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006
1. Elementair	7,3	7,3	6,6	7	7,6	7,6	7,8	8,0	8,1
2. Lager	33,4	30,4	29,2	28,3	27,2	25,7	26	24,3	24,5
3. Middelbaar	35,9	37,8	38,4	39	38,8	38,7	38,3	37,6	37,8
4. Hoger	17,6	17,9	18,6	18,4	18,7	19,7	19,5	21,0	21,0
5. Wetenschappelijk	5,9	6,6	7,1	7,3	7,7	8,3	8,4	9,0	8,6
Aantallen X 1000	4500	4930	5029	4967	5409	5800	6023	6040	6112
Gemiddelde beroepsniveau	2,81	2,86	2,9	2,91	2,92	2,95	2,95	2,99	2,97

¹ Beroepsniveau is hier gemeten langs de weg van de Standaard Beroepenclassificatie (SBC) van het CBS. De SBC is een classificatie van beroepen op grond van niveau en richting van de benodigde bekwaamheden om het beroep uit te oefenen en de combinatie van de (maximaal 3) belangrijkste werksoorten

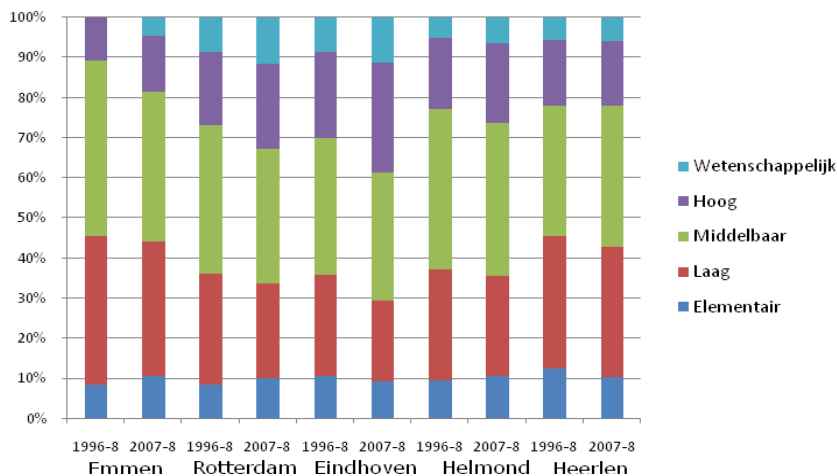
Illustratiever is de onderstaande figuur 4.1 waarin voor twee tijdspannen (1996-1998 / 2007-2008) de aandelen van de beroepsniveaus zijn weergegeven. Het is duidelijk te zien dat er een afname is van de lage en middelbare beroepsniveaus en een (lichte) toename van de elementaire en hogere beroepen. In de grote vier gemeenten is dit patroon sterker dan voor heel Nederland.²⁵

Figuur 4.1. Bevolking in loondienst naar beroepsniveau in twee tijdspannen, in percentages. Bron: CBS Statline, eigen berekeningen

Figuur 4.2. laat voor een aantal gemeenten de verandering in werkgelegenheidsstructuur zien. Hierin wordt duidelijk dat het gevonden patroon niet voor alle gemeenten in gelijke mate opgaat.

²⁵ Vgl. Burgers (1996)

Figuur 4.2 Bevolking in loondienst naar beroepsniveau naar vijf gemeenten, in procenten, twee perioden. Bron: CBS Statline, eigen bewerkingen

De verhouding tussen het opleidingsniveau van personen in loondienst en het beroepsniveau duidt op overscholing. Zowel Huijgen (1989) en Batenburg et al. (2003) constateren voor de perioden vanaf de jaren zestig een continue overscholing wanneer de kwaliteit van de beroepsbevolking wordt afgezet tegen de vereiste kwalificatie-eisen in de beroepenstructuur. De overscholing en vooral de consequenties daarvan is medio jaren negentig onderwerp van debat²⁶. Voor een deel heeft deze betrekking op de gekozen meetmethode voor overscholing²⁷. Ons interesseert echter de inhoudelijke beoordeling. Enerzijds zijn er auteurs die wijzen op de positieve effecten van overscholing. Het argument is dat het overscholingssurplus nog niet betekent dat dit surplus niet wordt benut. Overscholing kan een positief effect hebben op de arbeidsproductiviteit, innovaties in het productieproces stimuleren en trainingskosten voor werkgevers verminderen²⁸. Onderzoek op het terrein van lonen wijst uit dat overscholing loont: gegeven de baan ontvangen hoger opgeleiden een hoger loon dan lager opgeleiden en gegeven het opleidingsniveau ontvangen degenen in een hogere functie een hoger salaris. Van der Meer & Glebbeek (2002) berekenen dat dit rendement de laatste jaren alleen maar is gestegen²⁹. Anderzijds zijn er auteurs die wijzen op het verdringingseffect van overscholing. Doordat (te) hoog opgeleiden banen bezetten van minder hoog opgeleiden, worden succesievelijk lager opgeleiden verdrongen³⁰.

²⁶ Vgl. Borghans et al. (2000); Wielers & Glebbeek (1990);

²⁷ Groeneveld (1996); Oosterbeek et al. (1996); Groot et al. (1996)

²⁸ Voor een overzicht van de argumenten, zie: Batenburg (2003)

²⁹ Van der Meer & Glebbeek (2002)

³⁰ Voor een overzicht van het debat, zie Batenburg et al. (2003), Gesthuizen (2008); De Beer (2006)

Bij de berekening van (toekomstige) arbeidsmarktkansen voor verschillende opleidingscategorieën, tellen alle bovenstaande factoren mee: de ontwikkeling van de werkgelegenheid, de vraag naar verschillende beroepsniveaus, de mogelijke upgradings- en verdringings-/substitutie-effecten. In de recent verschenen prognose van het ROA (2009) voor de crisisperiode 2009-2014 onderscheiden de onderzoekers een bedrijfssectoreffect (werkgelegenheidsontwikkeling in bedrijfssectoren), een beroepseffect (verschuivingen in de beroepenstructuur), een opleidingseffect (veranderingen in de gevraagde opleidingsachtergronden: mate van upgrading) en een substitutie-effect. Tabel 4.2 geeft een overzicht van de verwachtingen voor de komende jaren.

Dat de werkgelegenheid in bedrijfssectoren de komende jaren afneemt, mag in de huidige economische crisis geen verwondering wekken. Het beroepseffect laat zien dat het aantal beroepen waar juist veel laag opgeleiden of ongeschoolden in werkzaam zijn relatief hard groeien. Voor hoog opgeleiden is dit effect negatief. Dat desondanks laag opgeleiden hiervan niet profiteren komt vanwege een upgradingseffect (kwalificatie-eisen binnen beroepen nemen toe), maar vooral door verdringing.

Tabel 4.2: Componenten van de verwachte werkgelegenheidsverschuivingen per opleidingsniveau, over vijftiaarsperiode, 2009-2013 . Bron: ROA, 2009

	<i>Bedrijfssector-effect</i>	<i>Beroepseffect</i>	<i>Opleidingseffect</i>	<i>Passieve substitutie</i>	<i>sub-</i>	<i>Totaal</i>
Basisonderwijs	-2.8	1.0	-1.2	-5.1		-8.1
VMBO	-2.5	0.4	-1.3	1.6		-1.8
HAVO/VWO	-3.4	0.8	-0.8	1.1		-2.2
MBO	-1.8	0.6	0.2	0.3		-0.6
HBO	-3.2	-0.7	0.8	-0.7		-3.8
WO	-2.8	-0.8	1.0	-0.7		-3.3

Resumerend, het debat over de positie van laag opgeleiden staat vooral in het licht van twee theoretische invalshoeken met ieder voor zich verwachtingen over de effecten van globalisering, ICT-en kennisontwikkeling. Op basis van de ontwikkeling van de afgelopen tien jaren is er een indicatie van polarisatie op de arbeidsmarkt waarbij vooral het aandeel lagere beroepen met routinematige handmatige en cognitieve taken afneemt, ten gunste van elementaire en middelbare en hogere beroepen. Dat laag opgeleiden hiervan niet profiteren is vooral te wijten aan een verdringingseffect door hogere opleidingscategorieën.

4.2 Interactie-effecten met hoger opgeleiden

Verdringing van laag opgeleiden kunnen we opvatten als een negatieve interactie met andere opleidingscategorieën. Daar zijn ook hele concrete voorbeelden van. Hofman et al. (2003) hebben voor de Nederlandse si-

tuatie de interactie tussen laag opgeleiden en hoger opgeleide studenten in beeld gebracht. Hun conclusies is dat studenten een substantieel aandeel banen bezetten die ook geschikt zijn voor laag opgeleiden, vooral in sectoren als detailhandel, horeca en industrie. Dat werkgevers de voorkeur geven aan studenten in plaats van aan laag opgeleiden heeft van doen met communicatievaardigheden, flexibiliteit alsmede de mogelijkheid om de vaardigheden sneller onder de knie te krijgen³¹.

Tegenover de negatieve effecten staan ook positieve effecten. Het idee is dat hoger opgeleiden de positie van laag opgeleiden kunnen bevorderen, een soort 'trek in de schoonsteen' kunnen creëren waar anderen van kunnen profiteren. Hierbij zijn in essentie twee mogelijk interactie-effecten denkbaar die afhankelijk van de woon- of werklocatie van hoger opgeleiden geografisch verschillend kunnen neerdalen:

- a. Hoger opgeleiden consumeren en/of creëren een vraag aan dienstverlening waarvan juist laag opgeleiden profiteren. Denk hierbij aan winkelpersoneel, horeca of schoonmaakdienstverlening. Wij noemen dit het bestedingseffect;
- b. Hoger opgeleiden dragen zorg voor een productiviteitseffect. Dit is de aanname in de hoofdzakelijk economische literatuur rondom 'human capital externalities' en 'knowledge spill-over' voor landen als geheel en regio's, steden en bedrijven in het bijzonder. Hiervan profiteren ook laag opgeleiden werknemers.

Het bestedingseffect wordt in de literatuur wel beargumenteerd, onder meer als een van de achterliggende mechanisme voor de gesignaleerde arbeidspolarisatie³². De empirische studies zijn talrijk. Van Dijk (1986) heeft voor Noord-Nederland het bestedingseffect nagegaan van migranten die zich in het Noorden vestigden. Hij komt tot de conclusie dat op iedere in 1979 naar het Noorden gemigreerde persoon, die gemiddeld vergezeld gaan van vier niet-werkenden, één additioneel mensjaar werkgelegenheid ontstaat als gevolg van de bestedingseffecten. Florax (1992) heeft onder meer het effect nagegaan van de bestedingseffecten van de Universiteit Twente op de provincie Overijssel in 1990. Hij vond dat naast het directe effect van op het regionaal inkomen van 160 miljoen gulden, een indirect en door de consumptie gedreven effect optreedt ter hoogte van 200 miljoen gulden als gevolg van de bestedingen van universiteit, het personeel en de studenten. Daardoor ontstaan naast de circa 2.200 arbeidsplaatsen aan de Universiteit in 1990, ongeveer 1.450 arbeidsplaatsen in de provincie Overijssel. Shapiro (2006) brengt het bestedingseffect in Amerika in het wat bredere verband van de kwaliteit van leven in grote steden dat vervolgens een aantrekkingskracht uitoefent op hoger opgeleiden. Op hun beurt stimuleren hoger

³¹ Zie ook: Wielers & Van der Meer (2003)

³² Sassen (1992); Shapiro (2006)

opgeleiden de groei van consumptie en voorzieningen. In een studie onder Amerikaanse steden over de periode 1940-1970 constateert hij dat van het totale werkgelegenheidseffect dat gepaard gaat met een hoge concentratie van hoger opgeleiden ongeveer een derde van een snelle verbetering van de kwaliteit van leven en groei van de consumptie komt, de rest komt voor rekening van het productiviteitseffect³³.

Dat er een verband is tussen economische groei en de opleidingsgraad van de beroepsbevolking is ondertussen in vele empirische onderzoeken vastgelegd, voor landen als geheel³⁴ als voor stedelijke regio's³⁵. Rich-ten we ons op regio's en steden dan is er sprake van een positief interactie-effect wanneer de regio, de bedrijven en lager opgeleiden profiteren van de aanwezigheid van hoger opgeleiden. Meestal wordt dan gekeken naar de relatie tussen het aantal hoger opgeleiden als percentage van de beroepsbevolking - of de gemiddelde opleidingsgraad - en de stedelijke groei van lonen (als maatstaf voor arbeidsproductiviteit) en werkgelegenheid.

Dat er relaties worden gevonden tussen de opleidingsgraad van de beroepsbevolking en economische groei of werkgelegenheid zegt overigens nog weinig over de onderliggende mechanismen en dynamiek. Onderzoek van Bils & Klenow (2000) laat zien dat op landelijk niveau het causale verband zwak is en dat het er op lijkt dat economische groei het scholingsniveau beïnvloedt in plaats van andersom. Dit wordt bevestigd door onderzoek Van Dijk & Bosch (2001) naar scholing door Twentse bedrijven. Het blijkt dat bedrijven meer gaan scholen als ze te kampen hebben met krapte op de arbeidsmarkt.

Hoe het ook zij, het productiviteitseffect heeft als achtergrond dat een toename van de opleidingsgraad leidt tot hogere arbeidsproductiviteit. Daarbij leidt de aanwezigheid van hoger opgeleiden tot een kennisoverloop ('knowledge spillover') wat de regionale productiviteit, de innovatie en de regionale groei ten goede zou komen³⁶. De meest aansprekende voorbeelden komen van twee deelstudies van Moretti in 2004. Zo vindt hij (2004a) voor de Verenigde Staten dat een toename van 1 procentpunt meer afgestudeerden uit het hoger onderwijs leidt tot een stijging van de productiviteit van bedrijven met 0.6 - 0.7% met hogere opbrengsten voor high tech. bedrijven. In een tweede studie kijkt Moretti (2004b) naar effecten op de stedelijke loonontwikkeling van een hoger percentage afgestudeerden in het hoger onderwijs. Hij vindt dat een 1 procentpunt stijging van het aantal afgestudeerden in het hoger onder-

³³ Shapiro (2006) vindt voor Amerikaanse steden dat een toename van het aandeel hoger opgeleiden met 10% gepaard gaat met een 'employment growth rate' van 0.8%

³⁴ Barro (1991); Romer (1986); Romer (1990)

³⁵ Berry, C. & E. Glaeser (2005); Moretti, E. (2004a, 2004b); Glaeser et al. (1995)

³⁶ Vernon Henderson (2006)

wijs gepaard gaat met een loonstijging van 1.6%-1.9% van middelbaar afgestudeerden tegenover slechts 0.4% van de hoger afgestudeerden. De gevonden empirische verbanden duiden op positieve interactie-effecten van een hoog aandeel hoger opgeleiden onder meer op de lonen van lager opgeleiden en de productiviteit van bedrijven. De onderzoeksresultaten worden echter betwist. Ciccone & Perri (2006) wijzen bijvoorbeeld op de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking als gevolg van toename van het aantal hoger opgeleiden waardoor substitutie-effecten de stijging van de productiviteit van laag opgeleiden kunnen verklaren. Zij vinden – na constanthouden van kenmerken van de beroepsbevolking – juist weinig effect van onderwijs en veel bewijs voor agglomeratie-effecten³⁷.

Om aan te geven hoe lastig de gevonden resultaten te duiden zijn, kunnen we twee recente studies aanhalen. Voor Nederland onderzocht Canton (2009) de impact van gemiddelde opleidingsniveaus in regio's op individuele lonen. Ook hij vond aanvankelijk een positief verband van het aandeel van hoger opgeleiden in een regio op de gemiddelde lonen. Echter, zodra hij het bedrijfsniveau als controlerende factor meenam, verdween het regionale effect en bleek dat de gevonden relatie tussen opleidingsgraad en gemiddeld loon zich op het niveau van bedrijven voordeed. Dit suggereert dat spillover effecten en leereffecten zich niet voordoen op het niveau van de regio, maar op het niveau van het bedrijf. Andersom geldt dat alternatieve verklaringen – bedrijven met meer hoger opgeleiden zijn productiever – niet kunnen worden uitgesloten. Schlitte (2009) onderzocht of de nabijheid van hoog en laag opgeleiden binnen een bedrijf leereffecten bevorderen die op de lokale werkgelegenheidsgroei stimuleren. In een analyse van 326 West-Duitse regio's in de periode van 1993-2006 concludeerde Schlitte in de eerste plaats dat er geen aanwijzingen zijn dat hoge aandelen van 'high skilled' werkgelegenheid positieve effecten heeft op de totale werkgelegenheidsgroei. Daarentegen vond hij aanwijzingen dat laag opgeleiden profiteren van de aanwezigheid van hoog opgeleiden op bedrijfsniveau.

Resumerend, er zijn aanwijzingen van zowel positieve als negatieve interactie-effecten tussen hoger- en lager opgeleiden. Positieve interactie-effecten worden vooral theoretisch beargumenteerd, empirisch zijn de gevonden relaties tussen hoge aandelen van hoger opgeleiden en de economische positie van laag opgeleiden verre van eenduidig. De indicaties wijzen op positieve interactie-effecten op bedrijfsniveau waar lager opgeleiden kunnen leren van hoger opgeleiden en minder op het niveau van de regio als geheel.

³⁷ Ciccone & Peri (2006).

4.3 Beleidsprogramma's en instrumenten

Scholen van werkenden

Leren op de werkvloer is vanuit een andere kant benaderd een natuurlijk onderdeel van competentieontwikkeling. Fouarge et al. (2009a) reserveert hiervoor de term informeel leren en laat zien dat 94% van het leren van werkenden plaats vindt in de vorm van informeel leren. Overigens blijken hoger opgeleiden zich hierin niet te onderscheiden van lager opgeleiden. Informeel leren ('hoeveel procent van de werktijd besteedt u aan taken waarvan u kunt leren?') wordt daarbij onderscheiden in formeel leren, zoals deelname aan postinitieel onderwijs. Bij scholing van werkenden betreft het doel de kwalificaties en competenties op peil te houden voor een goede baanuitoefening dan wel opwaartse baan- en functiemobiliteit mogelijk te maken. In het kader van het leven lang leren-programma is scholing van werkenden een belangrijk speerpunt. Het idee is dat door globalisering, internationale concurrentie en kennisontwikkeling de noodzaak voor upgraden van vaardigheden en blijven van groot belang is. Tot slot kan scholing bijdragen aan de employability van de werknemer waardoor zijn of haar loopbaanperspectief wordt verbeterd.

Laten we eerst kijken naar de deelname aan scholingsactiviteiten van werkenden. Tabel 4.3 geeft de percentages van verschillende opleidingscategorieën die deelnemen aan postinitieel onderwijs in Nederland³⁸. Het is goed te zien dat laag opgeleiden in verhouding minder deelnemen aan postinitiële onderwijsvormen dan de hoger opgeleiden. Van alle postinitiële onderwijsactiviteiten is om en nabij de 80% werkgerelateerd, een cijfer dat constant is over de verschillende groepen.

Tabel 4.3: Postinitieel onderwijs, in percentages van de betreffende groep. Bron: CBS

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Basis	7	8	9	8	8	8	7
VMBO/MBO1/AVO	11	11	9	8	8	9	9
HAVO/VWO/MBO	16	16	15	15	15	16	16
HBO	21	20	20	19	19	21	22
WO	20	20	21	20	21	22	22
Werkzame beroepsbevolking	17	18	16	16	16	17	18
Werkloze beroepsbevolking	15	14	15	14	15	16	16
Niet beroepsbevolking	9	10	10	9	9	10	9

³⁸ Onderwijs dat gevolgd wordt nadat men het initiële onderwijs heeft verlaten. Het Post-initiële onderwijs telt alle deeltijdopleidingen; de voltijdopleidingen tellen alleen mee als men daarvoor de onderwijsloopbaan voor minstens 5 jaar heeft onderbroken. Het post-initieel onderwijs is verdeeld naar regulier en niet-regulier onderwijs.

Verschillende overzichtsstudies hebben de opbrengsten van scholing in kaart gebracht³⁹. Groot & Maarsen van den Brink (2009) constateren op basis van de onderzochte studies dat er een positief verband is tussen bedrijfsopleiding en productiviteit. In studies die zowel naar productiviteitseffecten als naar beloningseffecten hebben gekeken, blijkt dat de productiviteitseffecten groter zijn dan de beloningseffecten. Studies die kijken naar beloningsverschillen tussen werknemers die wel en die geen scholing hebben gevolgd vinden vaak grote effecten van scholing. Verder constateren Groot & Maarsen van den Brink (2009) dat in landen waar de stimulansen om kennis en vaardigheden te benutten groter zijn – d.w.z. landen met meer concurrentie en marktwerking – het rendement van scholing groter is. Vergelijkbare resultaten worden gevonden in landenvergelijkende studies in Bassanini (2004) en de OECD (2004). Op een geaggregeerd niveau vinden beide studies positieve relaties tussen deelname aan training en werkgelegenheidsprestaties. Op een individueel niveau blijkt de tijd die een individu spendeert aan scholing positief samen te hangen met de kans om actief op de arbeidsmarkt te blijven en negatief met de kans om werkloos te worden⁴⁰.

Het verschijnsel dat laag opgeleiden minder gebruik maken van scholing nadat men de reguliere opleiding heeft verlaten, is in de internationale literatuur goed gedocumenteerd⁴¹. De verklaringen voor de lage scholingsdeelname worden gezocht in (a) werkgeversgedrag: voor de werkgever blijkt het opleiden van mensen met een hogere initiële scholing goedkoper, en (b) werknemersgedrag: de opbrengsten van scholing in termen van loon, baanzekerheid of baanvooruitzichten zijn voor hoger opgeleiden hoger⁴². Fouarge et al. (2009b) hebben voor Nederland gekeken naar verschillen in beloningseffecten of kans op werkloosheid tussen verschillende opleidingscategorieën die training hebben gevolgd. Zij vonden geen verschillen in beloningsopbrengsten of kansen op werkloosheid van hoger en lager opgeleiden. Wel vonden ze dat laag opgeleiden minder bereid zijn tot het volgen van training in vergelijking met hoog opgeleiden, wat duidt op een gebrek aan intrinsieke motivatie van laag opgeleiden. De OECD (2004) rapporteert aan de hand van een landenvergelijkende studie dat training wel degelijk bijdraagt aan loonstijging, maar dat dit voor rekening komt van de jongere of hoger opgeleide werknemers. Voor laag opgeleiden daarentegen heeft training en scholing een sterke impact op zowel de subjectief als objectief gemeten kans op baanzekerheid.

³⁹ Fouarge et al. (2009a); Groot & Maassen van den Brink (2009)

⁴⁰ OECD (2004): 185. Dit betreft een algemene uitkomst. Nederland scoort hier relatief laag.

⁴¹ Bassanini et al. (2005); OECD, 2004

⁴² Fouarge et al. (2009a, 2009b); Bassanini et al. (2005)

Dat deelname aan scholing en training op een geaggregeerd niveau positieve werkgelegenheidseffecten met zich meebrengt geldt omgekeerd niet voor de relatie tussen deelname aan scholing en training en werkloosheid. Het CPB (2006) onderzocht de hypothese dat postinitiële scholing de flexibiliteit op de arbeidsmarkt vergroot en daardoor de werkloosheid doet afnemen, maar vinden geen bewijs ter ondersteuning. Ook de OECD (2004) vond in haar landenvergelijking geen correlaties tussen deelname aan scholing en de werkloosheidsniveaus.

Resumerend, de literatuur geeft indicaties van positieve effecten van het volgen van bedrijfsgerichte scholing op productiviteit, lonen en baankansen, zowel op geaggregeerd als op individueel niveau. Desondanks participeren laag opgeleiden minder in postinitieel onderwijs dan hoog opgeleiden.

Scholen van niet-werkende werkzoekenden

Training en scholing wordt ook ingezet voor de re-integratie van niet werkende werkzoekenden. Daarin heeft Nederland een lange traditie met wettelijke scholingsmaatregelen zoals de Kaderregeling Scholing en de door Arbeidsvoorziening beheerde Centra Vakopleidingen in de jaren negentig. Vanaf het begin van dit millennium is steeds meer gereguleerd en behoort de inzet van scholing tot de discretionaire ruimte van UWV en gemeenten.

Er bestaan geen nationale overzichten van het aantal scholingstrajecten dat door UWV en gemeenten worden uitgevoerd voor de re-integratie van niet werkende werkzoekenden. Wel rapporteert de OECD het volgende overzicht van scholingsinspanningen ten behoeve het voorkomen of bestrijden van werkloosheid in Nederland. Volgens opgave van de OECD participeren in 2007 ongeveer 105.000 personen in een trainings- en scholingsprogramma, corresponderend met circa 1.4% van de beroepsbevolking.

Tabel 4.4: Deelname aan arbeidsmarktprogramma's, in percentages van de beroepsbevolking en in absolute aantallen (eigen berekening). Bron: OECD

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Training en scholing	1,2	1,36	1,43	1,62	1,82	1,92	1,66	1,63	1,54	1,38
Werkgelegenheids- stimulering ¹	1,05	1,17	1,19	1,12	0,97	0,75	..	0,3	0,07	0,01
Supported employment ²	1,44	1,63	1,64	1,81	1,84	1,75	1,84	1,79	1,72	1,8
Gesubsidieerde arbeid	1,04	1,12	1,03	0,99	1	0,86	0,68	0,48	0,46	0,41
Beroepsbev. (X 1000)	6941	7 069	7 187	7 272	7 337	7 401	7 398	7 401	7 486	7 603
In absolute aantallen										
Training en scholing	83292	96138	102774	117806	133533	142099	122806	120636	115284	104921
Werkgelegenheids- stimulering	72881	82707	85525	81446	71169	55508		22203	5240	760
Supported employment	99950	115225	117867	131623	135001	129518	136123	132478	128759	136854
Gesubsidieerde arbeid	72186	79173	74026	71993	73370	63649	50306	35525	34436	31172

¹ Onder werkgelegenheidsstimulering wordt onder meer verstaan: recruitment incentives en employment maintenance incentives.

² Onder 'supported employment' wordt onder meer verstaan: werkgelegenheidssubsidies voor langdurig werklozen

Dat aantal van grosso modo 105.000 deelnemers komt in omvang overeen met de door Eurostat weergegeven omvang. Eurostat geeft daarbij ook een overzicht van de onderliggende regelingen. Vanwege de moeilijkheid om deze eenduidig te interpreteren laten we alleen die deelname zien die direct gericht zijn op niet werkende werkzoekenden door gemeenten en UWV.

Tabel 3.2: Deelname aan arbeidsmarktprogramma's, in absolute aantallen¹. Bron: Eurostat

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Training	93000	107200	114700	131400	149100	158700	137300	135800	129300	118500
waarvan										
Abw/Wwb	29100	31900	31700	30600	37800	34000	30600	36400	36900	35700
Equal					1900	2800	1400	3000	2600	2600
Training ww-ers	1600	2200	2800	4600	4300	5100	5400	6200	5400	4900
Training ESF3				8700	17700	25300	25500	26000	22500	
Minderheden			300	3200	900	1300	700	900	1300	1000

¹ Volgens opgave van Eurostat komt verreweg het overgrote deel van de deelname aan arbeidsmarktprogramma voor rekening van belasting reductiemaatregelen (wet vermindering afdracht) voor werkgevers bij het aannemen van niet werkende werkzoekenden.

Volgens opgave van Eurostat nemen in Nederland ruim 35.000 WWB-clënten deel aan trainingsprogramma's. Dit aantal lijkt aan de hoge kant wanneer we strikt kijken naar de besteding van het werkdeel van gemeenten aan scholing. Over 2008 rapporteert Divosa (2009) dat 'slechts' 8% van de besteding opgaat aan beroepskwalificerende scholing. Daarnaast rapporteert Divosa (2009) dat van het totaal aantal ingezette trajecten in 2008 (133.000) een ruime 5700 gericht is op beroepskwalificerende scholing. Er is ons geen informatie bekend over de deelname aan trainings- en scholingsprogramma's naar opleiding en de regionale verschillen.

Los van de deelname aan training- en scholing wordt in vele (overzichts)studies aandacht besteed aan de effectiviteit van scholing voor de kans op (duurzame) arbeid. De Koning et al. (2004) stelt op basis van elf Nederlandse studies (met behulp van een controlegroep) vast dat er een klein positief effect is van scholing op de baankans. Het effect lijkt groter te zijn voor vrouwen, ouderen en langdurig werklozen. Card et al. (2009) komt op basis van een meta-analyse van 97 internationale studies naar arbeidsmarktprogramma's en instrumenten in de periode 1995-2007 tot de conclusie dat trainingsprogramma's (zowel klassikaal als on-the-job) over het algemeen meer middellange termijn dan korte termijn effecten hebben.

5 Onderzoeksvervolg: Transities

5.1 Het algemene beeld tot dusver

In de voorgaande hoofdstukken is op hoofdlijnen een beeld geschetst van de economische positie van laag opgeleiden. Het beeld dat resulteert is in een aantal conclusies weer te geven:

1. In omvang neemt de categorie laag opgeleiden in snel tempo af, een gevolg van de onderwijsexpansie van de afgelopen decennia.
2. Ondanks de snelle daling is de economische positie van laag opgeleiden ten opzichte van hoger opgeleiden op enig moment in de tijd slechter op een aantal arbeidsmarktindicatoren: ze verdienen minder en zijn vaker werkloos. Indicaties dat deze positie verder verslechterd hebben we vooralsnog niet kunnen vinden, hoewel de vooruitzichten in het licht van de huidige economische crisis niet gunstig zijn. Er zijn grote regionale verschillen in economische positie van laag opgeleiden.
3. De maatschappelijke positie van laag opgeleiden is het resultaat van een complex van factoren waaronder de vraag naar en de structuur van de werkgelegenheid, de positieve en negatieve interactie-effecten met hoger opgeleiden en beleidsinspanningen. We hebben in ons analysemodel aangegeven dat de kans dat laag opgeleiden transities maken die hun economische positie verbeteren een functie is van individuele kenmerken, interactie-effecten met hoger opgeleiden, de omgeving (waaronder de economie en de werkgelegenheid), instituties en overheidsbeleid. Het is een belangrijk doel van het onderzoek om op regionale en stedelijke schaal dit complex van factoren in beeld te brengen om iets te kunnen zeggen over de verbetering van de economische positie van laag opgeleiden.
4. Het ligt het meest voor de hand om de positie van laag opgeleiden af te zetten tegen de vraag op de arbeidsmarkt. Voor de korte termijn ziet deze er niet goed uit, voor de lange termijn hangt deze af van de vraag hoe de werkgelegenheidsstructuur zich ontwikkeld, in een context van vergrijzing/ontgroening, ICT-en kennisontwikkeling en globalisering. Op basis van de trend van de afgelopen jaren en de literatuur is een lichte positieve ontwikkeling zichtbaar naar een polarisatie op de arbeidsmarkt. Vooral voor grotere steden geldt dat de relatieve aandelen van de lage en middelbare beroepen dalen, ten gunste van een stijging van elementaire en hogere beroepen. We zullen moeten onderzoeken hoe de dynamiek in de werkgelegenheidsstructuur op regionale en stedelijke schaal zich ontwikkeld.

5. Het beeld ten aanzien van de interactie-effecten met hoger opgeleiden is niet eenduidig. De literatuur maakt melding van zowel positieve als negatieve interactie-effecten. Afhankelijk van de woon- of werklocatie van hoger opgeleiden kunnen de positieve interactie-effecten worden onderscheiden in respectievelijk bestedingseffecten en productiviteitseffecten. De literatuur geeft indicaties dat productiviteitseffecten in de vorm van onderlinge leereffecten ('learning spill-overs') zich hoofdzakelijk voordoen op bedrijfsniveau. Tegenover de positieve interactie-effecten staan ook negatieve interactie-effecten in de vorm van verdringing van laag opgeleiden door hoger opgeleiden.
6. Tegenover het informele leergedrag op de werkvloer staat een lage deelname van lage opleidingscategorieën aan postinitieel onderwijs. Er zijn indicaties dat dit van doen heeft met een gebrekkige intrinsieke motivatie van laag opgeleiden. Er is geen goed actueel beeld van de deelname aan arbeidsmarktgerichte scholing door laag opgeleide niet werkende werkzoekenden. De inspanningen van gemeenten in het kader van de bijstand laten een geringe prioriteit zien bij arbeidsmarktgerichte scholing, maar dit betreft maar een deel van de activiteiten van gemeenten op het terrein van scholing en educatie. Een volledig gemeentelijk overzicht ontbreekt. Overigens geldt dat er in de literatuur (slechts) geringe positieve effecten van arbeidsmarktgerichte scholing op de baankans worden gemeld. Er zijn indicaties dat de middel- en lange termijn effecten groter zijn.

5.2 Onderzoeksfocus

In hoofdstuk 1 hebben we aangegeven dat een leidende gedachte in het onderzoek is dat de kans dat laag opgeleiden transities maken die hun economische positie verbeteren een functie is van individuele kenmerken, interactie-effecten met hoger opgeleiden, de omgeving (waaronder de economie en de werkgelegenheid), instituties en overheidsbeleid. Dit leidt tot een herformulering van de oorspronkelijke vraagstelling ('hoe verbeteren we economische positie van laag opgeleiden') naar:

'Onder welke voorwaarden maken laag opgeleiden transities die hun economische positie verbeteren en welke regionale verschillen doen zich hierbij voor'.

Onder regionale verschillen verstaan we verschillen naar landsdelen, corop, gemeente en maten van stedelijkheid.

We hebben de volgende vijf transities onderscheiden:

- van werkloos naar werk;
- van werkloos naar opleiding;
- van opleiding naar werk;
- baanmobiliteit (al dan niet gekoppeld aan informeel en formeel leren);
- functiemobiliteit (al dan niet gekoppeld aan informeel en formeel leren).

Bij de voorwaarden kijken we naar:

- de ontwikkeling van de werkgelegenheid, zowel in termen van omvang als structuur (beroepen);
- positieve en negatieve interactie-effecten met hoger opgeleiden. Waar mogelijk kijken we naar de woon- of werklocatie van hoger opgeleiden;
- beleid en voorzieningenstructuur.

5.3 Methodiek, werkwijze en databronnen

Aangezien het niet mogelijk is alle transities te bestuderen vanuit één allesomvattend databestand, ligt het voor de hand om verschillende deelstudies te verrichten. De resultaten van de deelstudies kunnen in de consortiumgemeenten of in gezamenlijke workshops worden bediscussieerd op praktische beleidsimplicaties.

Het ligt voor de hand op basis van de beschikbare data om drie deelstudies te verrichten:

Deelstudie 1: Transities van werkloos naar werk en van werkloos naar opleiding

De deelstudie Transities van werkloos naar werk en opleiding gaat in op voorwaarden en regionale verschillen van overgangen van werkloos naar werk en opleiding.

Deelvragen:

1. Wat is de ontwikkeling in de regionale werkgelegenheid (omvang, werkgelegenheidsstructuur, beroepenstructuur enz.)?
2. Wat is de relatieve omvang van het aantal en de richting van de transities die laag opgeleiden maken van werkloos naar werk en naar opleiding?

Met relatieve omvang wordt de omvang bedoeld ten opzichte van andere opleidingscategorieën. Met richting wordt bedoeld op de kwaliteit van de transitie in het licht van de aansluiting tussen opleidingskenmerken van de werkzoekenden en de beroepskenmerken

Voor de beantwoording maken we gebruik van de stroomcijfers (de in- en uitstroom) van het niet-werkende werkzoekenden bestand van het UWV werkbedrijf op gemeenteniveau.

Deelstudie 2: Transitie van opleiding naar werk

De deelstudie Transitie van opleiding naar werk gaat in op voorwaarden en regionale verschillen van overgangen van opleiding naar werksituaties.

Deelvragen:

1. Wat is de economische positie (opleiding, baan, salaris) van schoolverlaters – met en zonder startkwalificatie - naar opleiding en richting na het verlaten van de opleiding en wat zijn hierin de regionale verschillen?
2. Hoe verhouden de regionale verschillen zich met kenmerken van de werkgelegenheidsstructuur en de interactie met hoger opgeleiden?

Voor de beantwoording maken we gebruik van het schoolverlatersonderzoek van het ROA over de jaren 1996-2008. Dit schoolverlatersonderzoek is een ondervraging van schoolverlaters anderhalf jaar na verlaten van de opleiding naar de dan bekend zijnde economische positie.

Het grote bezwaar van het schoolverlatersonderzoek zit in de geringe respons bij de lagere opleidingsniveaus wat directe uitsplitsingen naar subregio's lastig maakt. Door resultaten wetenschappelijk verantwoord te vertalen naar totale populatie van schoolverlaters kunnen we desondanks indirecte uitspraken doen op subregionaal niveau. In de bijlage is een overzicht weergegeven van aantallen en respons naar opleidingsniveau over de verschillende jaren.

Deelstudie 3: Transitie baan- en functiemobiliteit van laag opgeleiden

De deelstudie Transitie baan- en functiemobiliteit gaat in op mobiliteitspatronen van laag opgeleiden en de regionale verschillen en interactie-effecten met hoger opgeleiden die zich hierbij voordoen. Het moet onder meer de vraag beantwoorden naar de zogenaamd 'learning spillovers' van hoger opgeleiden.

Deelvragen:

1. Wat is de economische positie (baan, salaris) van laag opgeleiden naar sector- en bedrijfskenmerken?
2. In hoeverre wordt deze economische positie beïnvloedt door de aanwezigheid van hoger opgeleiden?

3. Welke functiemobiliteit van laag opgeleiden kunnen we onderscheiden naar sector- en bedrijfskenmerken

Voor de beantwoording maken we gebruik van het Arbeidsvoorwaardenonderzoek (AVO) van de arbeidsinspectie over de jaren 1991-2007. Het AVO is een onderzoek onder een representatieve steekproef (4000) van bedrijven in Nederland waarbij binnen het bedrijf van alle personeelsleden op twee tijdstipmomenten administratieve gegevens over opleiding, baan en salaris zijn vastgelegd. Door resultaten wetenschappelijk verantwoord te vertalen naar de totale populatie van bedrijven kunnen we uitspraken doen op subregionaal niveau.

5.4 Opbrengsten

Om de wetenschappelijke en praktische opbrengsten zo efficiënt mogelijk met elkaar te verbinden, stellen we voor periodieke workshops te organiseren. Tijdens deze workshops worden de onderzoeksresultaten besproken, maar wordt ook van de consortiumgemeenten gevraagd een presentatie te verzorgen van het eigen beleid gericht op het onderzoeksthema. Hierop kan door de andere partners en onderzoekers worden gereflecteerd.

We stellen voor de resultaten van het onderzoeksproject weer te geven in:

- drie wetenschappelijke artikelen
- drie publicaties voor vakbladen
- drie uitgebreide PowerPoint presentaties aangevuld met relevante tabellen
- een 'policy letter' aan het einde van het onderzoeksproject

6 Geraadpleegde literatuur

- Acemoglu, D. & J. Angrist (1999). How large are the social returns to education? Evidence from compulsory schooling laws. NBER Working Paper 7444.
- Ashenfelter, O., C. Harmon & H. Oosterbeek (1999). A review of estimates of the schooling/earnings relationship, with test for publication bias. *Labour economics*, 6, pp. 453-470.
- Autor, D.H, Katz, L.F. and Kearney M.S. (2006). The Polarization of the US Labor Market. *American Economic Review*, 96(2), 189-194.
- Autor, D.H., Levy F. and Murnane R.J. (2003). The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. *Quarterly Journal of Economics*, 118, 4, 1279-1333.
- Batenburg, R., K. Asselberghs, F. Huijgen & P. van der Meer (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V: Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987-2000*. Tilburg: OSA.
- Bassanini, A., A. Booth, G. Brunello, M. De Paola & E. Leuven (2005). *Workplace training in Europe*. Bonn: IZA.
- Barro, Robert J. (1991). Economic growth in a cross country section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106 (2), pp.407-43.
- Beer, P. de (2007). Worden we wijzer van meer onderwijs?. In: Erik de Gier & Fred Huijgen (red.), *Het arbeidsbestel binnenstebuiten*, pp.71-88.
- Beer, P. de (2006). Perspectieven voor laag opgeleiden. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 22, 3, p. 218-233.
- Berry, C. & E. Glaeser (2005). The divergence of Human Capital Levels across cities. *Papers in Regional Science*, 84, 3, pp. 407-444.
- Bils, M. & P. J. Klenow (2000). Does schooling cause growth? *American Economic Review*, 90 (5), p.1160-1183.
- Borghans, L. & A. de Grip (2000). *The overeducated worker: the economics of skill utilization*. Cheltenham: Edward Elgar
- Burgers, J. & G. Engbersen (2006). De emancipatieve stad. Een onderzoeksagenda met betrekking tot de sociale liftfunctie van grote steden. Rotterdam: EUR.
- Burgers, J. (1996). No polarisation in Dutch cities? Inequality in a Corporatist Country. *Urban Studies*, 33, 1, 99-105.
- Canton, E. (2009). Human capital externalities and proximity: evidence from repeated cross-sectional data. *De Economist*, 157, 1, 79-105.
- Card, D., J. Kluve & A. Weber (2009). *Active Labour Market Policy: A meta-analysis*. Bonn: IZA.
- Ciccone, A. & G. Peri (2006). Identifying Human-Capital Externalities: Theory with Applications. *Review of Economic Studies*, 73, p. 381-412.
- CPB (2007). *De maatschappelijke opbrengsten van opleidingen*. Den Haag: CPB.
- Dijk, J. van (1886) Migratie en arbeidsmarkt. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Dijk, J. van & S. Bosch (2001). Krapte op de arbeidsmarkt en de rol van bedrijfsopleidingen. *Tijdschrift voor Human Resource Management*, 2001, 1, p.39-57.
- Divosa (2009) *Meer dan ooit: Divosa monitor 2009*. Utrecht: Divosa.
- Fielding, A.J. (1992). Migration and Social Mobility: South East England as an Escalator Region. *Regional Studies*, 26, 1, pp. 1-15.
- Florax, R. (1992). *The University: A Regional Booster?*. Avebury.
- Fourarge, D, A. de Grip & A. Nelen (2009a) *Leren en werken*. Maastricht: ROA.
- Fouarge, D., T. Schils & A. de Grip (2009b) *Training motivation of low-skilled workers: preliminary version*. Maastricht: ROA.
- Ganzeboom, H.B.G. (1997). Onderwijsexpansie en onderwijskansen. In: Ganzeboom, H.B.G. & W. Ultee (1997), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: WRR.

- Gesthuizen, M. (2008). Trends in de arbeidsmarktpositie van laag opgeleiden. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 24, 1, p. 36-50.
- Gesthuizen, M. & P. de Graaf (2002). Arbeidsmarktchansen van laagopgeleide mannen in Nederland tussen 1977 en 1998. *Mens & Maatschappij*, 77, 3, 189-206.
- Glaeser, E.L., J.A. Scheinkman & A. Shleifer (1995). Economic growth in a cross-section of cities. *Journal of Monetary Economics*, 36, 117-143.
- Goos, M. & A. Manning A. (2007). Lousy and Lovely Jobs: The Rising Polarization of Work in Britain. *Review of Economics and Statistics*, 89(1), 118-133.
- Graaf, P. (1997). Onderwijs en arbeidsmarkt: ontwikkeling in de waarde van diploma's. In: Ganzeboom, H.B.G. & W. Ultee (1997), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: WRR.
- Greenberg, H, C. Michalopoulos & P.K. Robbins (2006). Do experimental and nonexperimental give different answers about the effectiveness of government-funded training programs. *Journal of Policy Analysis and Management*, 25, 3, 523-552.
- Groeneveld, S.M. (1996). Het meten van overscholing. *ESB*, 81, pp. 511-512.
- Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1996). Overscholing en verdringing op de arbeidsmarkt. *ESB*, 81, pp. 74-77.
- Groot, W. & H. Maassen van den Brink (2000). Overeducation in the labor market: a meta-analysis. *Economics of education review*, 19, p. 149-158.
- Groot, W. & H. Maassen van den Brink (2003). *Investeren en terugverdienen: kosten en baten van onderwijsinvesteringen*. Amsterdam: UVA.
- Groot, W. & H. Maassen van den Brink (2009). *Werkt de markt voor bedrijfsgerichte scholing: een overzichtsstudie*. Maastricht: TIER.
- Henderson, J.V. (2007). Understanding knowledge Spill-overs. *Regional Science and Urban Economics*, 37, 497-508.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland: deel III*. Den Haag: OSA.
- Hofman, W.H.A. & A.J. Steijn (2003). Students or lower-skilled workers? Displacement at the bottom of the labour market. *Higher Education* 45: 127-146, 2003.
- Jacobs, Bas (2004). The lost race between schooling and technology. *De Economist*, 152, 1: 47-78.
- Kluve, J. et al. (2006) *Active labour market programs in Europe: performance and perspectives*. Springer.
- Koning, J. de, A. Gelderblom, K. Zandvliet & L. van den Boom (2005) *Effectiviteit van re-integratie: stand van zaken literatuuronderzoek*. Rotterdam: SEOR.
- Koning, J. de, A. Gelderblom, K. Zandvliet & R. Blanken (2004) *Werkt scholing voor werklozen*. Rotterdam: SEOR.
- Koopmanschap, M. & C. Teulings (1987). Verdringing op de arbeidsmarkt. *ESB*, juni, pp. 592-595.
- Martin, J.P. (1998). *What works among active labour market policies: evidence from OECD-country experience*. Paris: OECD
- Meer, P. van der (1993). *Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt: sectoren sekseverschillen*. Groningen: ICS.
- Meer, P. & A.C. Glebbeek (2002). The return to formal overschooling: filling a research gap. *The Netherlands Journal of Social Sciences*.
- Moretti, E. (2004a). Workers' Education, Spillovers, and Productivity: Evidence from Plant-Level Production Functions. *American Economic Review*, 94(3), 656-690.
- Moretti, E. (2004b). Human Capital Externalities in cities. Henderson, J.V. & Thisse, J.F. *Handbook of Regional and Urban Economics*, Volume 4. Elsevier.
- Oosterbeek, H. & H.D. Webbink (1996). Over scholing, overscholing en inkomen. *ESB*, 81, pp. 240-242.
- Ours, J.C. van & Ridder, G. (1995). Job matching and job competition: Are lower educated workers at the back of job queues? *European Economic Review*, 39, 1717-1731;

- Pollmann-Schult, M. (2005). Crowding-out of unskilled workers in the business cycle: Evidence from West Germany. *European Sociological Review*, 21, 467-480.
- Psacharopoulos, G. & H.A. Patrinos (2002) *Returns to investment in Education: A Further Update*. World Bank Policy Research Working Paper 2881.
- ROA (2009) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2014*. Maastricht: ROA.
- Romer, P.M. (1986). Increasing returns and long-run economic growth. *Journal of Political Economy*, 94: 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological growth. *Journal of Political Economy* 98/5: 71-102
- Ruimtelijk Planbureau, (2006). *De nieuwe stad*, Rotterdam: NAI uitgevers
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London Tokyo*, Princeton University Press
- Shapiro, J.M. (2006). Smart cities: quality of life, productivity, and the growth effects of human capital. *The review of Economics and Statistics*. 88, 2, 324-335.
- Schlitte, F. (2009). *Knowledge Spillovers, Qualificational Segregation and Skill-Specific Employment Growth in Western German Regions: preliminary version*. Hamburg: IAB.
- SER (2006). *Welvaartsgroei door en voor iedereen: Thema Arbeidsmarktperspectieven laag geschoolden en ontwikkeling kwalificatie-structuur beroepsbevolking*. Den Haag: SER.
- Steijn, B. & A. Hofman (2000). Verdringing van laaggeschoolden als beleidsprobleem. In: Lehning, P.B., *De beleidsagenda 2000: Strijdpunten op het breukvlak van twee eeuwen*. Bussum: Coutinho;
- Suedekum, J. (2006) Human Capital Externalities and Growth of High- and Low-Skilled Jobs. Bonn: IZA.
- Spitz-Oener, A. (2006). Technical Change, Job Tasks, and Rising Educational Demands: Looking outside the Wage Structure. *Journal of Labor Economics* 24(2), 235-270.
- Topel, R. (1999). Labor markets and economic growth. In: O. Ashenfelter & D. Card (eds.), *Handbook of Labor Economics*, Volume 3, Elsevier Science Publishers, Amsterdam, p. 2944-2984.
- VROM-raad (2006). *Stad en stijging*. Den Haag: VROM-Raad.
- Wielers, R. & P. van der Meer (2003). Lower Educated Workers and Part-Time Work: The Netherlands 1973-91. *Acta Sociologica*, 46, 4, 307-321.
- Wielers, R. & A.C. Glebbeek (1990). Worden we echt te slim voor ons werk? Drie interpretaties van de onderzoeksresultaten van Huijgen. *Mens & Maatschappij*, 65, 3, 271-288.
- Wolbers, M.H.J., Graaf, P.M. de & Ultee, W.C. (2001). Trends in the occupational returns to educational credentials in the Dutch labor market: Changes in structures and in the association? *Acta Sociologica*, 44, 1: 5-19.
- Wolbers, M.H.J. & P.M. de Graaf (1996) Langetermijnontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's op de Nederlandse arbeidsmarkt. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 4, pp. 299

7 Bijlagen

7.1 Schoolverlatersenquête

Schoolverlatersenquête ROA: benaderde aantallen

Onderwijssoort	Meetjaar										
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
AVO	3.406	6.076	6.286	10.324	3.388	5.625	8.247	11.784	9.283	12.871	12.086
MAVO				2.495	1.438	2.223	2.773	4.692	3.297	4.918	8.535
HAVO	1.802	3.256	3.417	4.319	1.030	2.079	3.388	4.197	3.487	4.834	2.106
VWO	1.604	2.820	2.869	3.510	920	1.323	2.086	2.895	2.499	3.119	1.445
VMBO	5.953	6.199	6.478								
theoretische leerweg	1.235	2.566	2.077								
landbouw	2.472	2.323	2.435								
techniek	859	557	823								
economie	765	466	645								
gezondheidszorg	622	287	498								
VBO				3.343	4.259	3.505	3.908	6.367	4.626	6.673	2.825
IVBO				455	920	653	639	1.372	882	1.402	493
landbouw				551	1.867	1.082	905	1.929	1.069	1.930	1.158
techniek				787	784	818	1.039	1.372	1.072	1.485	762
economie				330	303	556	687	804	734	871	419
gezondheidszorg				321	385	396	638	935	760	985	486
BOL niveau 1/2	3.030	3.819		1.849	2.464	3.290	2.645	3.300	5.379	5.399	5.306
landbouw	357	211		242	357	136	167	173	317	362	1.284
techniek	672	1.130		380	603	664	663	723	810	1.132	1.268
economie	1.364	1.822		963	1.099	2.052	1.353	2.038	2.461	3.290	2.021
gezondheidszorg	637	656		260	405	438	462	366	699	615	733
BOL niveau 3/4	6.858	11.366		8.254	10.562	12.159	13.898	15.213	20.513	21.654	16856
landbouw	1.239	1.699		2.216	2.433	1.461	1.589	1.564	1.818	2.320	928
techniek	1.388	2.589		1.924	3.067	3.217	3.314	4.028	4.653	5.564	5.143
economie	2.210	3.617		2.547	2.497	3.305	3.723	4.767	7.585	6.727	5.520
gezondheidszorg	889	1.646		863	1.206	1.540	2.482	2.095	3.212	2.799	3.476
gedrag en maatschappij	1.132	1.815		630	1.359	2.636	2.790	2.759	3.245	3.754	1.789
BBL niveau 1/2	1.702	2.359	3.567	2.455	4.066	4.754	2.495	3.192		6.361	
landbouw	735	868	1.224	1.138	939	449					
techniek	620	823	801	589	1.995	2.930	1.547	1.516		3.064	
economie	221	421	954	354	727	1.078	546	1.460		2.914	
gezondheidszorg	126	247	588	370	405	297	402	216		383	
BBL niveau 3/4	1.109	1.781	2.880	2.219	3.414	4.746	2.191	2.559		4.296	

landbouw	300	370	608	673	451	374				
techniek	148	381	547	338	1.366	1.787	1.057	1.186		1.720
economie	310	443	629	488	649	1.029	578	979		1.793
gezondheidszorg	183	464	845	643	774	1.007	354	336		497
gedrag en maatschappij	168	123	251	74	174	549	202	58		286

Schoolverlatersenquête ROA: dekkingsgraad

Onderwijssoort	Meetjaar										
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
AVO	6	9	10	11	3	6	8	12	8	6	10
MAVO				6	3	5	7	11	6	3	16
HAVO	5	9	10	14	3	6	11	14	9	10	6
VWO	8	10	11	15	3	6	9	12	9	8	5
VMBO	6	7	8								
theoretische leerweg	3	6	5								
landbouw	33	39	40								
techniek	5	3	6								
economie	4	4	6								
gezondheidszorg	3	3	5								
VBO				8	11	10	9	15	9	8	7
IVBO				8	28	14	14	15	12	10	
landbouw				14	50	48	27	52	28	37	27
techniek				6	5	7	7	9	6	6	3
economie				4	4	8	9	15	8	5	4
gezondheidszorg				3	4	4	7	9	7	3	4
BOL niveau 1/2	15	23	13	15	18	24	23	29	21	41	25
landbouw	41	57	58	67	89	45	54	53	63	45	51
techniek	16	21	14	24	32	29	33	27	24	38	22
economie	16	24	13	13	15	25	19	31	30	33	22
gezondheidszorg	9	18	9	8	10	16	25	22	32	39	
BOL niveau 3/4	10	15	19	21	21	30	35	36	43	32	26
landbouw	36	49	47	61	62	41	47	48	57	60	38
techniek	9	14	19	23	28	31	33	40	41	38	23
economie	10	14	18	17	15	28	28	32	43	28	22
gezondheidszorg	7	13	17	16	16	26	40	33	40	38	36
gedrag en maatschappij	7	10	12	9	13	31	37	36	41	29	31
BBL niveau 1/2			14	12	20	25	20	21		37	
landbouw			59	59	52	42					
techniek			7	6	18	26	21	18		41	
economie			10	9	14	22	15	26		33	
gezondheidszorg			13	8	15	15	37	20		4	

BBL niveau 3/4		14	12	19	25	16	20		25
landbouw		59	63	45	48				
techniek		17	7	22	26	22	23		27
economie		13	10	20	27	22	50		27
gezondheidszorg		10	9	11	18	6	6		20
gedrag en maatschappij		8	7	29	33	18	8		12
BBL niveau	-	16							
landbouw	-	59							
techniek	-	11							
economie	-	17							
gezondheidszorg	-	11							
gedrag en maatschappij	-	9							

Schoolverlatersenquête ROA: responspercentage

Onderwijssoort	Meetjaar										
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
AVO	45	45	64	54	54	51	47	53	60	53	69
MAVO				55	51	48	42	51	58	46	59
HAVO	40	41	62	50	53	50	46	53	58	51	70
VWO	50	49	66	58	59	60	54	58	66	61	78
VMBO	41	43	45								
theoretische leerweg	44	42	48								
landbouw	38	44	44								
techniek	32	38	42								
economie	41	39	38								
gezondheidszorg	54	57	49								
VBO				51	53	35	40	50	51	37	47
IVBO				46	46	34	38	52	51	44	
landbouw				55	60	42	52	55	55	35	41
techniek				48	46	27	32	41	44	39	52
economie				56	43	28	32	47	52	42	59
gezondheidszorg				57	59	44	47	51	53	38	49
BOL niveau 1/2	27	30	31	33	35	26	30	32	39	32	39
landbouw	35	37	42	39	32	29	50	45	35	41	40
techniek	25	25	29	22	34	27	25	28	35	33	36
economie	32	28	28	37	35	25	28	31	39	30	40
gezondheidszorg	22	38	35	36	39	32	34	41	42	35	46
BOL niveau 3/4	40	39	45	42	47	39	46	47	51	47	54
landbouw	39	41	47	46	46	43	53	55	53	50	53
techniek	39	37	39	41	45	37	41	45	50	43	50
economie	46	37	42	38	41	32	42	44	48	45	55

gezondheidszorg	38	40	48	46	56	48	51	52	56	52	59
gedrag en maatschappij	35	37	53	39	56	43	47	50	54	51	53
BBL niveau 1/2	-	25	29	36	32	24	28	30		23	
landbouw	-	27	31	39	30	32					
techniek	-	25	30	33	31	24	28	31		22	
economie	-	25	23	33	35	21	25	26		21	
gezondheidszorg	-	19	30	35	36	30	32	45		29	
BBL niveau 3/4	-	29	34	38	39	31	31	34		33	
landbouw	-	33	37	47	43	37					
techniek	-	30	27	27	35	26	31	31		32	
economie	-	26	30	36	33	29	28	31		38	
gezondheidszorg	-	29	35	36	46	35	35	45		28	
gedrag en maatschappij	-	15	41	40	53	36	36	60		43	

Schoolverlatersenquête ROA: responsaantallen

Onderwijssoort	Meetjaar										
	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997	1996
AVO	1533	2734	4023	5575	1830	2869	3876	6246	5570	6822	8339
MAVO	0	0	0	1372	733	1067	1165	2393	1912	2262	5036
HAVO	721	1335	2119	2160	546	1040	1558	2224	2022	2465	1474
VWO	802	1382	1894	2036	543	794	1126	1679	1649	1903	1127
VMBO	2441	2666	2915								
theoretische leerweg	543	1078	997								
landbouw	939	1022	1071								
techniek	275	212	346								
economie	314	182	245								
gezondheidszorg	336	164	244								
VBO				1705	2257	1227	1563	3184	2359	2469	1328
IVBO				209	423	222	243	713	450	617	0
landbouw				303	1120	454	471	1061	588	676	475
techniek				378	361	221	332	563	472	579	396
economie				185	130	156	220	378	382	366	247
gezondheidszorg				183	227	174	300	477	403	374	238
BOL niveau 1/2	818	1146		610	862	855	794	1056	2098	1728	2069
landbouw	125	78		94	114	39	84	78	111	148	514
techniek	168	283		84	205	179	166	202	284	374	456
economie	436	510		356	385	513	379	632	960	987	808
gezondheidszorg	140	249		94	158	140	157	150	294	215	337
BOL niveau 3/4	2743	4433		3467	4964	4742	6393	7150	10462	10177	9102
landbouw	483	697		1019	1119	628	842	860	964	1160	492
techniek	541	958		789	1380	1190	1359	1813	2327	2393	2572

economie	1017	1338		968	1024	1058	1564	2097	3641	3027	3036
gezondheidszorg	338	658		397	675	739	1266	1089	1799	1455	2051
gedrag en maatschappij	396	672		246	761	1133	1311	1380	1752	1915	948
BBL niveau 1/2		590	1034	884	1301	1141	699	958	0	1463	0
landbouw		234	379	444	282	144	0	0	0	0	0
techniek		206	240	194	618	703	433	470	0	674	0
economie		105	219	117	254	226	137	380	0	612	0
gezondheidszorg		47	176	130	146	89	129	97	0	111	0
BBL niveau 3/4		516	979	843	1331	1471	679	870	0	1418	0
landbouw		122	225	316	194	138	0	0	0	0	0
techniek		114	148	91	478	465	328	368	0	550	0
economie		115	189	176	214	298	162	303	0	681	0
gezondheidszorg		135	296	231	356	352	124	151	0	139	0
gedrag en maatschappij		18	103	30	92	198	73	35	0	123	0

7.2 Factsheet

	Nederland	Rotterdam	Eindhoven	Helmond	Heerlen	Emmen
Potentiële beroepsbevolking 2008	10.970	399	144	58	61	71
Lage opleiding, abs. X 1000 / perc.	3.518 / 32.1%	148 / 37.1%	44 / 30.6%	22 / 37.9%	25 / 40.1%	30 / 42.3%
Middelbare opl. abs. X 1000 / perc.	4.488 / 40.9%	139 / 34.8%	51 / 35.4%	23 / 39.7%	24 / 39.3%	31 / 43.7%
Hoge opl., abs. X 1000 / perc.	2.897 / 26.4%	107 / 26.8%	48 / 33.3%	13 / 22.4%	11 / 18.0%	10 / 14.1%
Beroepsbevolking 2008	7.714	273 /	102	41	37	48
Lage opleiding, abs. X 1000 / perc.	1.829 / 23.7%	78 / 28.6%	23 / 22.5%	11 / 26.8%	11 / 29.7%	16 / 33.3%
Middelbare opl. abs. X 1000 / perc.	3.348 / 43.4%	100 / 36.6%	38 / 37.3%	18 / 43.9%	17 / 45.9%	24 / 50.0%
Hoge opl., abs. X 1000 / perc.	2.485 / 32.2%	92 / 33.7%	40 / 39.2%	11 / 26.8%	9 / 24.3%	8 / 16.7%
Werkzame beroepsbevolking 2008	7.410	255	97	39	35	45
Lage opleiding, abs. X 1000 / perc.	1.714 / 23.1%	69 / 27.1%	20 / 20.6%	10 / 25.6%	10 / 28.6%	14 / 31.1%
Middelbare opl. abs. X 1000 / perc.	3.229 / 43.6%	94 / 36.9%	36 / 37.1%	18 / 46.2%	16 / 45.7%	22 / 48.9%
Hoge opl., abs. X 1000 / perc.	2.418 / 32.6%	89 / 34.9%	39 / 30.2%	11 / 28.2%	8 / 22.9%	8 / 17.8%
Bijstand 2008						
• Bijstand (< 65 jr.), abs. omvang		9.720	4.780	1.880	1.290	2.120
• Bijstandskans 2008		12.1%	5.8%	6.4%	10.6%	6.1%
• Gem. jaarlijkse ontw. Bijstandsvolume 1999-2008		-4.2%	-3.0%	-3.6%	-2.2%	-0.9%

Arbeidsongeschiktheid 2008						
• Totaal WAO/WAJONG/WAZ (einde kwart. 2008)	757.180	22.780	9.930	4.770	6.770	6.720
• Aandeel op pot. ber. bev.	6.9%	5.7%	6.9%	8.2%	11.1%	9.5%
Werkloosheidswet						
• Totaal WW (einde kwart. 2008)	170.830	6.820	2.730	1.170	1.720	2.130
• Aandeel op pot. ber. bev.	1.6%	1.7%	1.9%	2.1%	2.8%	3.0%